

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Шологон Лілія Іванівна

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
МОВА ТА ПИСЬМО. КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙНИХ
ЗАНЯТЬ**

**Навчально-методичний посібник для студентів
другого курсу Інституту історії, політології і
міжнародних відносин
спеціальності «Історія»**

Івано-Франківськ, 2014

УДК 371.214.114

ББК 74.580.263.1

Навчально-методичний посібник з нормативного курсу “Спеціальні історичні дисципліни: мова та письмо. Конспекти лекційних занять” для студентів другого курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин підготувала кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Шологон Лілія Іванівна.

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент

Винник Наталя Мирославівна

кафедра кафедри політології та
юридичної логіки

Львівського державного університету внутрішніх справ

кандидат історичних наук, доцент

Марущенко Олександр Володимирович

кафедра історіографії і джерелознавства
Інституту історії і політології

Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту історії, політології і

міжнародних відносин

Прикарпатського національного

університету імені Василя Стефаника

(протокол №2 від 23 вересня 2014 р.)

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ЗМІСТ

Лекція 1.....	4
Лекція 2	17
Лекція 3.....	30
Лекція 4–5	40
Лекція 6–7.....	54
Лекція 8.....	69

Лекція № 1.

Тема лекції: Спеціальні історичні дисципліни, їх місце та роль в розвитку історичної науки. Історія виникнення та розвитку.

Мета: ознайомити студента із поняттям спеціальних історичних дисциплін, об'єктом та предметом їхнього дослідження, структурою, історією виникнення та розвитку.

План лекції

1. Поняття, місце та роль спеціальних історичних дисциплін в історичній науці.
2. Система спеціальних історичних дисциплін.
3. Історія виникнення та розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Вступ. Спеціальні історичні дисципліни, що тісно пов'язані як із внутрішньою так із зовнішньою критикою джерел мають неабияке значення для історика-фахівця, адже без їхніх методів на належному рівні працювати з історичними джерелами неможливо. Тому, перш за все важливо прослідкувати за їхніх створенням та історією розвитку.

Зміст лекції

1. Спеціальними історичними дисциплінами називаються дисципліни, що мають свої рамки дослідження і розробляють специфічні методи та технічні прийоми з метою вирішення завдань переважно зовнішньої критики певного виду джерел. До числа спеціальних історичних дисциплін відносяться палеографія, археографія, метрологія, хронологія, сфрагістика, геральдика, нумізматики, генеалогія, дипломатика та ін.

Предмет дослідження спеціальних історичних дисциплін і теоретичні питання, що вони розробляють визначається характером

матеріалу джерела, де міститься інформація писемного характеру (пергамент, папір, береста, камінь, метал), типом джерела (писемне джерело, печатка, монета, герб), видом джерела (акт, літопис, хроніка, мемуари).

Об'єктом дослідження палеографії є зовнішні ознаки рукописних джерел і пов'язані з ними графіка букв, матеріали для письма, прикраси рукописів. Хронологія вивчає різноманітні системи обліку часу, розробляє методи обробки прямої і непрямой інформації, що допомагають датувати події. Метрологія вивчає міри довжини, ваги, поверхні і об'єму, що існували в різні періоди і їх співвідношення з сучасною системою мір.

Особливості методологічних прийомів кожної із спеціальних історичних дисциплін зумовлені специфікою предмета їх дослідження, а ефективність прийомів залежить від рівня розробки теоретичних питань будь-якої із дисциплін. Таким чином, кожна із спеціальних історичних дисциплін має свої методи і свій об'єкт дослідження. Проте ціль у них одна – допомогти досліднику всебічно вивчити історичне джерело, дати максимум інформації про його походження.

Поглиблення теоретичних питань і на їх основі окремих методів допоміжних історичних дисциплін привело до того, що вони стали вирішувати не тільки традиційні завдання джерелознавчої критики, але й надавати матеріал для висновків в галузі соціально-економічної, політичної і культурної історії. Наприклад, спостерігаючи над графікою букв в палеографії, можна отримати інформацію про рівень писемності, освіченості і специфіку роботи державних установ. Монети і монетні скарби використовуються для характеристики рівня товарно-грошових відносин і ринкових зв'язків. Знання метрологічних одиниць допомагає

вияснити тиск фіскальних податків, об'єм сільськогосподарського виробництва і т.д.

Прямий вихід допоміжних історичних дисциплін на історію свідчить про те, що їх застосування не обмежується тільки рамками джерелознавчої критики, а може мати і цілком самостійні значення в дослідженні загальних питань історичного процесу. У зв'язку із цим допоміжні історичні дисципліни мають достатнє підґрунтя називатися спеціальними, і ця назва (поряд з традиційною) сьогодні прийнята в історичній науці.

2. На основі аналізу історичної літератури, що стосується спеціальних історичних дисциплін (кількість дисциплін; доцільність їх об'єднання чи відокремлення та ін.) вченими зроблено спробу класифікувати спеціальні історичні дисципліни, наводячи при цьому відповідні аргументи. При її складанні дослідники врахували те, що ці дисципліни не рівнозначні, в історичній літературі використовуються в різній мірі, залежно від теми і періоду дослідження.

Першу групу дисциплін складають: історична хронологія, історичній географія, топоніміка, картографія. Оскільки історія людства розвивається в просторі і часі, кожному досліднику необхідні глибокі знання в галузі відповідних спеціальних історичних дисциплін.

Наступна, друга група спеціальних історичних дисциплін характеризує певні аспекти писемних історичних джерел. До неї входять: палеографія, епіграфіка, берестологія, філігранологія, кодикологія, неографія, дипломатика, археографія, метрологія.

Серед них перш за все слід назвати палеографію, що займається питаннями вивчення розвитку писемності в різноманітних її аспектах. Ця дисципліна має велике, інколи вирішальне значення для вивчення

давніх періодів історії, коли переважали рукописні писемні джерел, а також першодруковані книги.

Палеографія є профільною дисципліною в галузі дослідження зовнішніх ознак писемних джерел. Окрім неї на сьогоднішній день набирають актуальності епіграфіка, берестологія, філігранологія, кодикологія, неографія.

Наступною важливою дисципліною в цьому підрозділі є дипломатика. Об'єктом її джерельного аналізу є акти, під якими найчастіше мають на увазі – договірні документи.

Серед наданої групи спеціальних історичних дисциплін помітне місце відведено метрології. На протязі багатовікової історії людства різноманітні міри (довжини, площі, ваги, і т. і.) часто змінюватися, навіть в різних місцевостях однієї країни при однакових назвах були різними. Тому питання їх конкретного змісту, співставлення з сучасними метричними мірами мають величезне значення для дослідника. Вивченням цих складних питань і займається метрологія.

До третьої групи спеціальних історичних дисциплін належать: генеалогія, нумізмати́ка, боністика, геральдика, сфрагістика, вексилологія фалеристика, іконографія, філателія, філокартія.

Генеалогія займається вивченням родоводів. Інші спеціальні історичні дисципліни цієї групи вивчають джерела емблематичного та символічного характеру.

Натомість іконографія, що належить до даної групи спеціальних історичних дисциплін вивчає звичайні (несимволічні) зображеннями: репродукції картин, гравюри, мініатюри літописів, рукописні і першодруковані книги. Її доповнюють багаті по змісту матеріали філателії (вивчає поштові марки) і філокартії (досліджує листівки). Дві

останні дисципліни до недавнього часу розроблялися любителями-колекціонерами. Але перспективи використання істориками цих матеріалів, часто цілком унікальних, великі.

Підсумовуючи огляд системи спеціальних історичних дисциплін, можна зробити висновок про умовний їх поділ на три групи, перша з яких займається вивченням часових та просторових аспектів дослідження джерел, друга – різноманітними писемними історичними джерелами, третя – джерелами емблематичного та символічного характеру.

3. Появу і розвиток методів і понять, що стали згодом невід'ємною частиною спеціальних історичних дисциплін, зумовили практичні потреби. Кожну із таких дисциплін до її наукового обґрунтування можна розглядати як практичну: практичну хронологію (була зумовлена астрономічними спостереженнями та необхідністю вести облік часу для належного виконання сільськогосподарських робіт), практичну дипломатику (зводилася до вивчення основних принципів складання офіційних документів для того, щоб вдосконалити створення нових та встановлювати їх достовірність), практичну геральдику (знання гербів, без яких оголосити переможця рицарського турніру було неможливим), практичну палеографію (була зумовлена неабиякою увагою до пам'яток античності в епоху Відродження, що в свою чергу вимагало вміння читати давні тексти на латині, давньогрецькій та давньоєврейській мовах).

Починаючи з XVIII ст. спеціальні історичні дисципліни набувають наукового обґрунтування. Наприклад підчас єгипетських походів французькі солдати знаходили унікальні пам'ятки писемності, що стало поштовхом до розвитку палеографії і епіграфіки. Так при будівництві

укріплення на березі Середземного моря неподалік населеного пункту Розетта була знайдена чорна плита із базальту з написами, зробленими єгипетським скорописом, демотикою і на грецькій мові. Ця знахідка дозволила молодому французькому вченому Жана Шампольону в 1822 р. розшифрувати єгипетські ієрогліфи. 1824 р. Ж.Шампольон (видатний вчений – єгиптолог) видав серйозну наукову працю “Нарис ієрогліфічної системи”. В ній детально розповідалося про те, як писали стародавні єгиптяни і пояснювалося значення ієрогліфів. Подальший розвиток палеографії і близьких до неї дисциплін пов’язані з вивченням літер (написів) на воскових табличках, пергаменті, папірусі, папері та інших матеріалах. Велике значення приділялося вивченню техніки письма, якості матеріалу та іншим зовнішнім ознакам джерела.

Не менш вагомі заслуги у розвитку палеографії та дипломатики у французького вченого Жана Мабільона, який на межі XVII – XVIII ст. вперше розробив наукові критерії оцінки достовірності документів і застосував термін “дипломатика”. До того часу в архівних сховищах було нагромаджено величезну кількість документів, яка вимагала систематизації і вивчення, що також її сприяло розвитку.

Сфрагістика, яка довгий час залишалася як складова дипломатики, почала формуватися як самостійна дисципліна лише у XIX ст. До деякої міри це було пов’язано з успішним розвитком археології, з допомогою якої до наукового обігу ввійшло багато печаток знайдених на території Індії, Єгипту, Близького та Середнього Сходу. Ці стародавні єгипетські, вавилонські, індійські та інші печатки, що втратили зв’язок з письмовими документами уже самі по собі склали цінне історичне джерело.

Одне з провідних місць серед спеціальних історичних дисциплін в

XIX ст. посіла хронологія. Чималий внесок в її розвиток зробили праці німецьких вчених Іделера, М.Броссе, Ф.Кальтенбрунера та інших. На початку XX ст. з'являються дослідження з історії різних систем літочислення, вдосконалюються як теоретичні засади хронології так практичні методи переведення дат з давніх систем літочислення на сучасні.

Значний внесок в наукове дослідження спеціальних історичних дисциплін зробили вчені Росії та України.

Досить різносторонніми були наукові погляди великого російського вченого XVIII ст. В.Татищева. Загальновизнаний є його внесок у вивчення історії Росії, а також таких дисциплін як джерелознавство, археографії, палеографії, хронології, геральдики, генеалогії та ін. Він одним із перших серед російських істориків розглядав спеціальні історичні дисципліни з точки зору їх важливості для історичних подій.

Російський вчений В.Татищев розробив свій критичний метод аналізу деяких видів джерел. Наприклад, в першій книзі “Історії Російської” в главі “Про вирахування часу і початку року” він зазначив, що висвітлюючи ту чи іншу подію, треба знати точно не тільки рік, місяць, день, а інколи й годину. Крім того автор написав короткий нарис відомих йому хронологічних систем. Вивчав також і питання геральдики, зокрема, походження російського державного герба.

Творчий підхід до сфрагістичного матеріалу продемонстрував М.Карамзін в “Історії держави Російської”. Опис російських печаток органічно був викладений поряд з іншими подіями. Він навів дані про маловідомі печатки, зокрема описав печатки галицько-волинських князів. Вчений використав дані сфрагістики для встановлення

достовірності грамоти.

Певних успіхів було досягнуто в Росії XIX ст. в хронології, метрології та нумізматиці. В 1827 р. вийшло в світ перше наукове дослідження з російської метрології – монографія А.Ламберті “Про початкове походження і сьогоднішній стан Російської лінійної міри і ваги”. Згодом Ф.Петрушевський видав в 1849 р. “Загальну метрологію”, де узагальнив раніше зібраний матеріал. Палеографічні та філігранологічні дослідження в XIX ст. проводили А.Востоков, І.Лаптев, К.Тромонін та ін.

В XIX ст. відбувається активний розвиток історичної науки в цілому і спеціальних історичних дисциплін в Україні. Відомі вчені М.Максимович, Д.Багалій, О.Лазаревський та інші зробили значний внесок в розвиток джерелознавства, хронології, історичної географії, топоніміки, генеалогії.

Одним з перших досліджував історію і археологію Києва М.Берлінський. 1820 р. в Петербурзі вийшла його книга “Короткий опис міста Києва”, де вміщено цінні відомості з історичної географії і топографії міста.

Значну увагу вивченню топографії Києва приділив у своїх працях перший ректор Київського університету М.Максимович, який плідно працював в галузі історії, археології, етнографії, джерелознавства, археографії. Він був одним із ініціаторів створення Тимчасового комітету по дослідженню старовини у 1835 р. Комітет встановив контроль за археологічними розкопками в Києві, здійснював охорону історичних та археологічних пам’яток і приступив до створення музею старожитностей при Київському університеті.

Згодом функції комітету були передані, створеній в 1843 р. Тимчасовій комісії для вивчення стародавніх документів, в якій активно працювали М.Максимович, М.Костомаров, О.Лазаревський та інші історики. Протягом 1845–1859 рр. комісія видала 4 томи документів “Пам’яток”, а згодом багатотомний “Архів південно-західної Росії”. З діяльністю цієї комісії пов’язано створення першого архіву в Україні. В центральний архів, організований при Тимчасовій комісії для вивчення давніх актів, в 1852 р. було передано близько 6 тис. актових книг і 500 тис. окремих документів на латині, польській, українській, російській мовах.

В 1839 р. було створено Одеське товариство історії і старожитностей. В полі зору товариства знаходився Феодосійський музей старожитностей.

Діяльність історичних товариств та університетів в Україні позитивно вплинула на розвиток археографії, палеографії, архівознавства, музеєзнавства, дипломатики, сфрагістики та ін. спеціальних історичних дисциплін. Крім того, О.Лазаревський займався вивченням військових, гетьманських, міських гербів України. П.Єфименко пояснив походження знаків власності східних слов’ян, що лягли в основу давньоруських печаток.

На початку ХХ ст. особлива роль відводиться спеціальним історичним дисциплінам в справі підготовки професійних істориків.

В Петербурзькому та Московському археологічному інститутах, де готували архівістів, музейних працівників, археологів читали лекції такі відомі вчені як М.Ліхачов – курс дипломатики і сфрагістики, А.Арсеньєв – геральдики, А.Марков – нумізматики, Л.Савелов – генеалогії.

Значними в цей час були досягнення в галузі палеографії. Заслуговує на увагу підручник “Руська палеографія” В.Щепкіна, який і на сьогоднішній день в значній мірі зберіг свою наукову цінність. Значними були досягнення в галузі хронології М.Степанова, нумізматики І.Толстого, О.Орешнікова, геральдики – Лукомського. В 1924 р. в Ленінграді побачив світ підручник О.Большакова “Допоміжні історичні дисципліни”.

Окремі спеціальні історичні дисципліни викладалися в університетах України – Львівському, Харківському, Київському, Одеському. Зокрема, в Київському університеті значну роботу по вивченню пам’яток старовини, виявленню і публікації документів проводили В.Іконников, Н.Владимирський- Буданов, О.Лазаревський, які в різні роки головували в “Історичному товаристві Нестора-літописця”.

У Львівському університеті аналогічна робота проводилася під керівництвом М.Грушевського “Науковим товариством ім. Тараса Шевченка”. “Історичне товариство” в Чернівцях (створене 12 липня 1902 р.), першим головою якого був професор Чернівецького університету В.Мількович, пропагувало дослідження топоніміки, дипломатики, археографії. Товариство на своїх засіданнях обговорювало можливість повного науково-критичного видання буковинських грамот молдавського періоду, йому вдалося в 1907 р. заснувати крайовий архів, де були зібрані всі історичні пам’ятки Буковини.

Таким чином, в дореволюційний період в Росії і Україні було досягнуто значних успіхів в розвитку ряду історичних дисциплін.

Однак, незважаючи на це все ж таки залишилося багато невирішених проблем.

Після жовтня 1917 р. в практику роботи істориків входять класові принципи вивчення історичних фактів, що не зовсім позитивно позначилося на розвитку спеціальних історичних дисциплін. Проте цей час продовжують плідно працювати багато вчених, які сформувалися як спеціалісти до 1917 р. Серед них А.Лаппо-Данилевський, М.Лихачов, А.Орешніков, О.Большаков, О.Шахматов та ін.

В 30-ті роки став видаватися збірник статей “Проблеми джерелознавства”, на змісті якого позначився підвищений інтерес до джерел, пов’язаний з історією народних рухів, боротьбою різних соціальних сил.

В 40–50-х рр. з’явилося ряд цінних досліджень в галузі спеціальних історичних дисциплін, але загальне становище суспільних наук в умовах існування одностороннього підходу до вивчення історії, історичних фактів і джерел, а також наявності чисельних “закритих” тем у вітчизняній історії приводили до утворення так званих “білих плям”. Для нового етапу в розвитку спеціальних історичних дисциплін, який розпочався в кінці 50-х рр., характерна поява значної кількості серійних видань по окремих дисциплінах. Серед них такі як “Археологічний щорічник” (виходить з 1957 р.), “Допоміжні історичні дисципліни” (з 1968 р.), “Джерелознавство вітчизняної історії” (з 1973 р.), “Історичні джерела та їх використання” (з 1964 р. в Києві), “Нумізмати́ка і сфрагі́стика” (з 1960 р.), “Нумізмати́ка і сфрагі́стика” (з 1963 р. в Києві), “Праці відділу нумізматики” (в “Працях Державного Ермітажу”) та ін.

Дослідженням в галузі спеціальних історичних дисциплін починаючи з кінця 50-х рр. сприяли кращій можливості координації дослідницької роботи, вихід у світ монографічної літератури по окремих дисциплінах, зростання ролі спеціальних історичних дисциплін в учбовому процесі, у зв'язку з цим – створення навчальних посібників по цих дисциплінах.

Значний внесок у розвиток як традиційних, так і порівняно нових дисциплін роблять такі українські вчені як Наталія Яковенко (дослідження у галузі палеографії), Любов Дубровіна, Віра Фрис (створили ґрунтовні наукові розвідки з кодикології), Ірина Войцехівська (займається дослідженням питань історичної хронології), науковці кафедри джерелознавства та архівознавства Київського національного університету, дослідники Львівського національного університету тощо.

Об'єкти вивчення методами спеціальних історичних дисциплін стали більш різноманітними. В палеографії появився новий об'єкт вивчення – берестяні грамоти, в сфрагістиці – печатки, що зберігалися окремо від документів, в нумізматиці – монетні скарби як комплексне нумізматичне джерело.

На базі традиційних історичних дисциплін з'явилися нові. Із палеографії виділилася кодикологія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає рукописні книги: пояснює соціальний і професійний склад переписувачів книг, шляхи поширення книг із центрів їх переписування до сучасних книгосховищ.

Висновок. Спеціальні історичні дисципліни відіграють неабияку роль в процесі дослідження історичної спадщини. З цією метою

вдосконалюються методи спеціальних історичних дисциплін, проводяться нові дослідження.

Література

1. Вспомогательные исторические дисциплины : Учебник для студентов высших учебных заведений / Под редакцией Г.А. Леонтьевой. – Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. – 368 с.
2. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
3. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / За ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НКМ ВО, 1992. – С. 350 с.
4. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X – XIII ст. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 188 с.

Питання для самопідготовки

1. Дайте визначення поняттю “спеціальні історичні дисципліни”.
2. Охарактеризуйте структуру спеціальних історичних дисциплін.
3. Назвіть відомих вчених, що зробили вагомий внесок у формування окремих спеціальних історичних дисциплін.
4. З’ясуйте найважливіші етапи становлення та розвитку спеціальних історичних дисциплін в Україні.

Лекція 2.

Тема: Палеографія: предмет, завдання, історія розвитку та сучасний стан.

Мета: з'ясувати предмет та завдання палеографії як спеціальної історичної дисципліни, суть палеографічного методу, ознайомити студентів із основними етапами становлення латинської та кириличної палеографії.

План

1. Предмет та завдання палеографії. Палеографічний метод.
2. Дослідження латинського письма.
3. Історія розвитку кириличної палеографії.

Вступ. Відтворюючи історичне дослідники переважно працюються із давніми історичними пам'ятками робота з якими потребує неабияких професійних навиків. Отримати інформацію про них можна за допомогою палеографії, дисципліни, що вчить історика оцінити достовірність документу, правильно прочитати його зміст, датувати тощо.

Зміст лекції

1. Сучасна історична наука розглядає палеографію, як спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає зовнішні ознаки писемних джерел в їх історичному розвитку, до яких відносяться: знаки письма, особливості їх графіки, почерк, матеріал, на якому пишуть; знаряддя для письма, прикраси рукописів, фарби, чорнило, водяні знаки, печатки, формат та перепліт писемних джерел.

В залежності від системи писемності і мов, які застосовують ці системи, палеографія ділиться на грецьку, латинську, арабську, слов'яно-кирилівську, російську, українську та ін.

Найважливішими завданнями палеографії є:

а) вивчення графіки букв, їх еволюція, особливості письма; безпомилкове прочитання текстів;

б) датування, тобто встановлення часу написання джерела;

в) встановлення достовірності рукописів і виявлення підробок.

Крім вирішення традиційних завдань зовнішньої критики джерела, завдяки вдосконаленню конкретних методик, палеографія дає матеріал для висновків в галузі соціально-економічної, політичної та культурної історії.

В основі палеографічного методу лежить спостереження над сукупністю цілого ряду палеографічних ознак (графікою букв, матеріалом для письма, прикрасами, знаряддями письма та ін.) і виявлення їх відповідності один одному для певного періоду часу.

Рівень соціально-економічного і культурного розвитку будь-якої епохи накладає відбиток на стан писемності, визначає її особливості, і якщо так можна сказати, пов'язує між собою зовнішні ознаки рукописів, що є об'єктом вивчення палеографії. Наприклад, для Київської Русі характерні документи, написані на пергаменті та установом.

Потреби економічного, політичного і культурного розвитку середини XIV – кінця XV ст. нову ж таки відбилися на стані писемності і зовнішніх ознаках рукописних джерел: повільне уставне письмо в діловодстві замінено більш швидким типом письма – півустановом, пергамент, як дорогий і дефіцитний, який не міг забезпечити потреби зростаючого діловодства, поступово витіснився папером.

Для XV–XVII ст., що характеризувалися більш високим рівнем виробництва, провідним типом письма в діловодстві став скоропис, а

основним матеріалом для письма – папір.

Таку ж еволюцію проходять і інші ознаки рукописних джерел, в тому числі й прикраси рукописів, особливості яких залежали від внутрішніх умов культурного розвитку, інтенсивності зовнішньоекономічних зв'язків, а звідси взаємозв'язок культур.

Невідповідність окремих ознак «своїй епосі» є свідченням копії або навіть фальсифікації. Наприклад, фіолетовим чорнилом і сталевим пером не могли написати документ кінця XVIII ст. в Східній Європі, хоча всі інші ознаки (тип письма, водяні знаки паперу) співпадають кінцем XVIII ст. Документ не може вважатися оригінальним, якщо він датований XVI ст., але при цьому написаний на гербовому папері XVIII ст. і сталевим пером, яке з'явилося в цьому регіоні у 30-х рр. XIX ст.

Оволодіння методикою палеографічних досліджень потребує врахування сукупності всіх палеографічних ознак. Одночасно слід пам'ятати, що головним принципом палеографії при датуванні документів є спостереження над найбільш пізніми палеографічними ознаками. Наприклад, при датуванні джерела, написаного скорописом кінця XVIII ст. на папері, що має штамп, дослідник буде орієнтуватися на більш пізню палеографічну ознаку – штамп, масове використання якого розпочалося в 30-х рр. XIX ст.

Палеографічний аналіз джерела повинен здійснюватися разом уважним прочитанням тексту, вивченням його змісту, а також матеріалом, який дають інші спеціальні історичні дисципліни.

Таким чином, палеографія є однією провідних спеціальних історичних дисциплін і необхідною для будь-якого історика, оскільки дозволяє отримати навички наукового аналізу зовнішніх ознак писемних джерел.

2. Палеографія як наукова дисципліна зародилася в XVII ст. у Франції і її історія включно до XIX ст. була процесом поступового відокремлення дипломатики у самостійну дисципліну. Саме французькі вчені робили чи не найбільший внесок у розвиток палеографії на початковому етапі. Її основоположником вважається монах-бенедиктинець Жан Мабільон (1632– 1707 рр.), який у 1681 р. опублікував трактат “Про дипломатику шість книг”. Він вперше встановив поділ письма на групи – готичне, лангобардське або меровінгське, саксонське і римське.

Важливою віхою в розвитку палеографії був твір Бернара Монфокона “Грецька палеографія або походження і розвиток букв”, опублікований у 1708 р. в Парижі і присвячений грецькому письму, де автор першим ввів у науковий обіг термін палеографія. Розташувавши рукописи в хронологічній послідовності, він показав еволюцію букв і визначив певні стадії у розвитку грецького письма та його типи. Заслугою Б.Монфокона є також те, що його праця була першою спробою порівняльного вивчення грецького і латинського письма.

1750–1765 рр. паризькі вчені Тассен і Тустен видали шеститомний “Новий трактат з дипломатики”. Використавши новий матеріал, вони дали точнішу класифікацію типів середньовічного письма. Їхнє дослідження стало основою для наукового розвитку палеографії в XIX– XX ст. У 1841 р. Я.Сільвестр опублікував у Парижі чотиритомну “Універсальна палеографію”.

У другій половині XIX ст. з’являються ґрунтовні дослідження палеографії в інших європейських країнах. Зокрема, широку діяльність по виданню джерел “Пам’ятники німецької історії” розгорнули вчені Д.Вайтц і В.Ваттенбах. 1869 р. В.Ваттенбах опублікував “Вступ до

латинської палеографії”, в якій подав історію розвитку букв латинського алфавіту.

У розвиток палеографії в Польщі значним внеском були праці Й.Лелевеля і В.Семковича. Останній протягом 1908–1917 рр. працював у Львівському університеті, а згодом (до 1949 р.) завідував кафедрою спеціальних історичних дисциплін у Краківському університеті. У 1951 р., вже після смерті автора, вийшла його книга “Палеографія латинська”.

Палеографія відокремлюється від дипломатики у ХІХ ст. і починає самостійне життя. В цей час були організовані спеціальні вищі навчальні заклади, наукові установи, розпочалося видавання спеціальної періодики, складалися наукові каталоги рукописів, видавалися альбоми, вироблялася методика палеографічних досліджень.

Визначним палеографічним центром була і залишається Франція. Для підготовки кваліфікованих кадрів у 1821 р. у Парижі було засновано Школу хартій, спеціальний вищий навчальний заклад, який працює до сьогоднішнього дня. Всього до Школи хартій щорічно приймають 20 студентів. Теоретичне навчання в ній триває 3 роки, а один рік відводиться для написання кваліфікаційної роботи і проходження практики. Із Школи хартій виходять архівісти і бібліотекарі для різних установ Франції. Диплом цієї школи обов'язковий для всіх, хто працює у бібліотеках чи музеях держави.

З 1854 р. у Франції існує Товариство Школи хартій, яке випускає науковий щорічник ”Бібліотека національної Школи хартій”. Дослідницьку і організаційно-довідкову роботу веде Інститут дослідження історії текстів, який видає спеціальне наукове

палеографічне видання “Інформаційний бюлетень”. Палеографічні дослідження в Англії пов'язані Британським музеєм, а 1873 р. було засновано “Палеографічне товариство”.

На початок ХХ ст. припадають перші дослідження латинської палеографії в Росії. Значним внеском у розвиток цієї науки були праці О.Добіаш-Рождественської, першої в Росії жінки, яка добула науковий ступінь доктора загальної історії і її перу належить, поряд з багатьма спеціальними дослідженнями, підручник латинської палеографії – “История письма в средние века”, який витримав три видання (1922, 1936, 1987 рр.).

Із школи О.Добіаш-Рождественської вийшла інша дослідниця – О.Люблінська, яка у 1969 р. опублікувала підручник “Латинська палеографія”, де авторка врахувала найновіші досягнення палеографії та робила класифікацію письма за цільовим призначенням. Вона виділяє три типи письма: рукописних книг, офіційних документів і звичайне письмо.

Число робіт, присвячених латинському письму, яке використовувалося в Україні, поки-що невелике. Перша фрагментарна гадка про нього зустрічається у праці І.Каманіна “Палеографический изборник: материалы по истории южнорусского письма в XV– XVIII вв.”, що був виданий в Киві 1899 р.

Питання про взаємозв'язок графіки українського кириличного і латинського письма вперше було піднято П.Захарчишиною в статті „Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст.”, опублікованій в збірнику –“Історичні джерела та їх використання” за 1964 р. Вона виступила твердженням про те, що у львівському регіоні був більший вплив українського письма на латино-польське, ніж

навпаки.

Латинській писемності в документах Правобережної України присвячено кандидатське дослідження Н.Яковенко “Палеография латинского документального письма на Правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII в.” (К., 1983 р.). Дослідниця вперше в Україні зробила реконструкцію того письма, якому навчалися і на яке орієнтувались писарі. Вивчення елементарних латинських почерків, характерних для України, показало, що найпростіша місцева модель була проміжним варіантом між латинським і кириличним алфавітом. Цей варіант використовувалося на початковому етапі знайомства латинською грамотою метою полегшення процесу навчання.

Загалом, на основі дослідження українських вчених в галузі палеографії можна зробити висновок, що латинською графікою написана значна частина рукописної спадщини, створеної на українських землях у XV– XVIII ст. Дослідження особливостей цього письма має велике значення, оскільки воно тривалий час співіснувало кирилицею та новим письмом на її графічній основі. Латинське письмо запозичувало окремі принципи кириличної графіки, утворюючи таким чином унікальне палеографічної точки зору письмо, яке виникло під дією взаємовпливів двох систем – латинської і кириличної. Латинська мова на українських землях використовувалася також епіграфічною метою: на печатках, ювелірних виробках, надгробках і т.п.

Оскільки палеографія є досить складною, але важливою дисципліною для дослідження історичних джерел, то вже після Другої світової війни з'явилися міжнародні друковані органи, які об'єднують

спеціалістів усіх країн і координують їх дослідження. З 1946 р. і до сьогодні у Брюсселі виходить журнал “Рукопис”. Наукові праці палеографії друкуються також у журналі “Speculum” (Відображення), який видається у Нью-Йорку Американською академією історії середніх віків. У 1952 р. у Парижі була організована міжнародна палеографічна нарада, перетворена у 1957 р. на Міжнародний комітет палеографії, який плідно працює до сьогоднішнього дня.

Таким чином, можна зробити висновок про успішну працю вчених в галузі палеографії, яка привела до того, що за останні десятиріччя латинська палеографія досягла значних успіхів. Цьому сприяло те, що нагромаджений за попередні часи матеріал став основою для узагальнень. В історії письма робиться наголос на його історичну еволюцію та її причини. Крім цього, важливе значення мають нові методи досліджень.

В той же час актуальним є вирішення ряду проблем. Так, необхідно видати багатомовний словник палеографічних термінів практичного значення. Завданням сучасної палеографії є підготовка словника скорочень, без яких читати давні латинські тексти інколи не можливо.

3. У ХІХ ст. формується українська палеографія. Серед перших дослідників-палеографів був Денис Зубрицький, який працював у галузі археографії та дипломатики. Він зібрав зразки автографів відомих історичних діячів та переписувачів рукописів. На матеріалах львівських архівів Д.Зубрицький підготував альбом автографів, до якого включив зразки підписів Б.Хмельницького та інших гетьманів України, членів Львівського братства і т.п. Однак альбом виданий не був.

Питаннями історії розвитку кириличного письма та його

палеографічними особливостями цікавилися також видатні діячі “Руської трііці” – І.Вагилевич та Я.Головацький, які залишили декілька спеціальних праць.

З другої половини XIX ст. починають складатися описи рукописних зібрань бібліотек, які супроводжувалися аналізом палеографічних особливостей окремих рукописів. Започаткував такі описи дослідник М.Петров, який впродовж 1875 – 1879 рр. опублікував трьома випусками “Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии”.

Десятки рукописів описав і надрукував С.Маслов. Особливої уваги заслуговує його “Обзор рукописей библиотеки имп. университета св. Владимира” (К., 1910), що вміщує дані про 230 рукописів. Це дослідження супроводжує спеціальна стаття про історію виникнення рукописної збірки університетської бібліотеки.

Ряд описів львівських рукописних збірок здійснив І.Свенціцький: “Опис рукописів Народного Дому колекції А.Петрушевича” (Львів, 1906–1911); “Опись музея Ставропигийского института во Львове” (Львов, 1908).

Важливу роль у справі наукової розробки української палеографії відіграли праці І.Каманіна. У 1899 р. він підготував “Палеографический изборник”, в якій була вміщена його спеціальна наукова розвідка “Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII века”. У ній описані різновиди українського письма, дана його періодизація.

У 1905 р. І.Каманін виступав на XIII археологічному з’їзді з доповіддю “Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI –

XVII вв.” Автор дійшов висновку, що між шириною і висотою літер та відстанню між літерами, словами й рядками завжди існує певне співвідношення. Воно в окремі періоди змінюється, що може бути показником віку рукописів.

У міжвоєнний період вивчення питань української палеографії було пов'язане з діяльністю Археографічної комісії ВУАН, історико-філологічного відділу ВУАН і Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури і мови.

Значні успіхи у вивченні старих рукописів в Україні пов'язані з іменем В.Перетца, професора палеографії Київського університету. У 1927 р. за його ініціативою була створена Комісія давнього українського письменства при Історико-філологічному відділі. Ця комісія займалася виявленням і описом українських пам'яток.

У післявоєнний час В.Дядиченко і А.Введенський зробили спробу визначити основні етапи розвитку українського письма від уставу до скоропису. У 1963 р. вперше в Україні було видано навчальний посібник “Допоміжні історичні дисципліни”, який містив нарис В.Дядиченка “Основи палеографії”. Поряд із загальними питаннями, у ньому викладена історія письма в Україні, подана періодизація його розвитку та інше.

У Львові дослідженням слов'янського письма і слов'янської дипломатики займався дослідник І.Свенціцький. Курс палеографії в університеті читав Я.Кісь, який у 1975 р. опублікував навчальний посібник “Палеографія”. В ньому висвітлюється історія виникнення і розвитку слов'яно-кириличного письма, розглядаються письмові матеріали, способи писання та датування письмових пам'яток. Тут же вміщено 25 палеографічних таблиць. Інший науковець Львівського

національного університету М. Кріль опублікував підручник “Основи палеографії” (1995 р.), де узагальнив найновіші на той час дослідження в галузі палеографії.

Палеографію українського скоропису в Лівобережній Україні досліджувала В.Панашенко. В опублікованій у 1974 р. книзі “Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.” розглядається еволюція графіки українського скорописного письма. Певна увага приділяється висвітленню питань розвитку освіти у XVII ст., діяльності адміністративних установ, що сприяло еволюції письма. Практичне значення мають вміщені у книзі таблиці, графіки українського скоропису, зразки скорочень і т.п.

Певні узагальнення палеографічних досліджень зробили В.Панашенко і Н.Яковенко у 1988 р., зокрема, їм належить окремий нарис у книзі “Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория”. Автори підкреслили, що для подальшого розвитку палеографічних досліджень визначальними будуть науково підібрані і факсимільно видані зразки письма, оскільки доступ до давніх пам’яток писемності ускладнений.

В останні десятиріччя XX та у XXI ст. значних успіхів було досягнуто у сфері палеографії берестяних грамот. У їх дослідженні брали участь М.Тихоміров, Л.Жуковська, В.Янін та ін. Нові підходи до вивчення берестяних грамот застосував К.Тищенко.

Значним внеском у дослідження філіграней в Україні є праці О.Мацюка з історії папірень та водяних знаків. Серед них помітне місце займають два альбоми: “Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.)”, що виданий у 1974 р. та “Папір і філіграні архівних документів України XVIII– XX ст.” (останній опублікований у

Києві в 1992 р.).

У палеографічному дослідженні важливе місце належить аналізу зовнішнього оздоблення рукопису, його художніх прикрас (орнамент, мініатюра, заставка, кінцівка, ініціал, тощо). Художнє оздоблення рукописів вивчають вчені різного фаху – мистецтвознавці, літературознавці, історики та ін. Незважаючи на те, що висновки кожного із фахівців обмежуються сферою відповідних інтересів, подальший синтез їх спостережень дає матеріал для палеографічних узагальнень.

Вивченню художнього оздоблення рукописних книг присвячені численні праці Я.Запасака. Так, у опублікованому в 1960 р. ґрунтовному дослідженні “Орнаментальне оформлення української рукописної книги” проаналізував художні пам'ятки XII–XVII ст. Досить цікавою є праця згаданого автора „Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.”

Одними з найоригінальніших досліджень в галузі кириличної палеографії, що з'явилися в кінці XIX – початку XX ст. є монографії Любов Дубровіної „Кодикологія та кодифікація української рукописної книги” та Віри Фрис „Історія кириличної рукописної книги в Україні”.

Висновок. Підсумовуючи огляд, слід зазначити, що дослідження кириличної палеографії, зокрема, документів, створених на українських землях, неабияк зацікавили вчених, які, починаючи XIX ст. активно долучилися до дослідження писемних пам'яток. На сьогоднішній день, українськими вченими на основі вивчення документів та найважливіших здобутків своїх попередників, зроблено чимало для вивчення графіки літер різних періодів, прикрас рукописів, матеріалів для письма, датування рукописів та встановлення їх достовірності.

Література

1. Бондаренко Г. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1997. – С.9–41.
2. Вспомогательные исторические дисциплины : Учебник для студентов высших учебных заведений / Под редакцией Г.А. Леонтьевой. – Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. – С. 30–35.
3. Кріль М. Основи палеографії. – Львів, 1995. – С. 1–14.
4. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К.: Либідь, 2008. – С. 408–415.
5. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / За ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К. : НКМ ВО, 1992. – С.236–242.
6. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X – XIII ст. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 188 с.

Питання для самопідготовки

1. З'ясуйте предмет та завдання палеографії як наукової дисципліни. В чому полягає суть палеографічного методу?
2. Охарактеризуйте основні етапи становлення та розвитку латинської палеографії.
3. Назвіть дослідників, що зробили вагомий внесок у розвиток кириличної палеографії.

Лекція 3.

Тема: Історія виникнення письма. Латинське письмо: типи, національні види, особливості графіки

Мета: Ознайомити студентів із передумовами створення латинського письма, основними його типами, видами та особливостями розвитку.

План

1. Фінікійське та давньогрецьке письмо.
2. Формування латинського письма.
3. Основні типи латинського письма.
4. Національні види латинської писемності.
5. Готичне письмо.
6. Гуманістичне письмо.

Вступ. Істориком часто доводиться, працюючи із джерелами, читати латинські тексти. Окремі з них розшифровувати дуже складно, зважаючи на незрозумілу графіку літер. Для цього необхідно мати уявлення про різні типи та види латинської писемності, за якими спробуємо прослідкувати впродовж цього заняття.

Зміст лекції

1. Письмо – це система нарисних знаків, які використовуються для фіксації звукової мови. Першим звуко-буквенним письмом було фінікійське, відоме з XI – X ст. до н.е. Всього воно мало 22 букви, якими позначалися лише приголосні звуки фінікійських слів. Це пов'язано з тим, що фінікійська мова належить до сім'ї семітських, у яких головну роль відіграють приголосні. На основі фінікійського письма виникло єврейське, перське, сірійське, арабське, старогрецьке. Старогрецьке письмо мало 24 букви для визначення звуків мови (17 приголосних і 7 голосних). Система букв строго

відповідала системі фонемам старогрецької мови. Букви розміщувались при письмі у горизонтальні рядки. Напрямок письма був зліва направо. Це було нововведення греків, оскільки в інших народів письмо мало напрям справа наліво. Греки пройшли також стадію письма з поворотом – бустрофедон – одна лінійка справа наліво, друга – зліва направо, третя – справа наліво і т.д. Велика історична заслуга стародавніх греків полягає в тому, що вони виділили голосні звуки, ввівши для них в алфавіт спеціальні знаки.

Найстаріші зразки грецького письма сягають VII ст. до н.е. Грецький алфавіт виявився таким досконалим, що ось уже майже три тисячоліття служить зручним засобом спілкування людей, які розмовляють різними мовами. На його основі виникло багато інших алфавітів. Під впливом грецького, а почасти і на його основі виникло латинське, вірменське, грузинське, слов'янське та інше письмо.

Отже, історія письма показує, що жоден з народів, навіть найдавніших, не проходив повністю всього шляху світового розвитку письма. Як правило, на основі вже існуючого письма створювалися нові або більш досконалі звукові системи. Слід сказати, що знаковими алфавітами в історії людства стали – фінікійський, грецький та латинський. Фінікійський, як перший звуко-буквенний став основою для грецького алфавіту, який використаний для алфавітів багатьох слов'янських народів. Також на базі грецького створена латинь, на основі якої сформувалися алфавіти сучасних західноєвропейських народів та багатьох інших народів світу.

2. Латинське письмо виникло на основі грецького. З 24 букв грецького алфавіту в давню латинську азбуку не увійшли лише тета, фі і пси. В VI – IV ст. до н.е. латинський алфавіт мав 21 букву і

завершувався буквою X. Серед них було 16 приголосних (з яких буква C позначала два звуки – к і г) і 4 голосних. Буква V позначала складове і нескладове Y. Буква Z майже не використовувалася. Згодом латинський алфавіт пристосовувався до правильної передачі фонем латинської мови. У 312 р. до н.е. була усунута буква Z. Дещо пізніше винайшли букву G шляхом добавлення вертикальної палички до букви C. У II – I ст. до н.е. після завоювання Греції виникла потреба у точнішій передачі звуків грецьких слів. До латинського алфавіту повернули Z і повторно запровадили Y. Таким чином, обидві останні букви опинилися в кінцевому ряду алфавіту. В середньовічну епоху ряд латинських букв доповнився ще двома – J і W.

Умовно, в розвитку латинського письма можна виділити три періоди:

Перший – римсько-варварського періоду (V – XII ст.) форми письма мають первісний римський характер. Характеризується практично релігійним змістом письмових пам'яток.

Другий – готичний період (XIII – XV ст.) для якого характерна заміна круглих букв на подовжені і зламані, а також наявність великої кількості скорочень. Окрім цього поряд з релігійною книгою, виникає рицарський роман, придворна та інтимна лірика, наукова і навчальна література, а також формуються на латинській основі системи письма різних народів.

Третій – розпочинається з XVI ст. В цей час бере свій початок сучасне латинське письмо. Для цього часу характерне зникнення книжкового письма у зв'язку з винайденням книгодрукування. Він завершує формування систем письма, виникають національні літератури.

Таким чином, латинське письмо пройшло чималий шлях у своєму розвитку: від декількох століть до нашої ери і закінчуючи XVI ст., періодом, коли на його основі починають виникати національні літератури.

3. Латинське письмо поділяється на маюскульне і мінускульне. Маюскульне письмо характеризується однаковою висотою букв незалежно від їх форми, які обмежені двома горизонтальними лініями (H FBPR). Якщо висота букв неоднакова і при написанні вони розміщуються в чотирьохлінійній площині, то таке письмо називається мінускульним (a f b p).

Найдавнішим типом латинського письма є капітальне письмо. Ним писали на камені, металі. Техніка нанесення напису на такого виду матеріалах визначала великі розміри і старанність виконання літер. Всі вони мають однакову висоту і лише E, F і L іноді трохи виступають за верхню лінію. Капітальне письмо у свою чергу поділялося на капітальне квадратне (*capitalis quadrata*) або капітальне гарне (*capitalis elegans*) і капітальне рустичне (*capitalis rustica*), тобто більш просте. В цьому письмі більшість букв має квадратні пропорції.

Впродовж II ст. н.е. відбувається перехід від капітального до унціального письма, яке існувало до VIII ст. Воно характеризується однаковою висотою букв, з яких окремі (a, d, e, m) заокруглені, а деякі (h, I, g) мають мінускульну форму. До наших днів дійшло близько 400 рукописів цього письма (художні твори римлян, переклади Біблії та книги історичного і правового змісту).

Протягом VI – IX ст. при написанні користувалися півунціальним письмом. З цього часу збереглося близько 160 рукописів.

Намагання швидко писати привело до виникнення курсивного письма (*littera epistoleris*), яке існувало в I – XII ст. Розрізняють старий або старший (I – V ст.) і молодший (VI – XII ст.) римський курсив. Старшим курсивом писали літературні твори, а молодший використовувався для канцелярських потреб. Таким чином, найважливішими графічними формами латинського письма вважають капітальне (було зумовлено способом записування літер на твердих матеріалах), унціальне, півунціальне та курсивне.

4. Під національними видами письма розуміють латинське письмо, яким протягом VII – XII ст. користувалися на території сучасних Іспанії, Франції, Ірландії та Англії. Розділяють чотири види такого письма: лангобардське, вестготське, меровінгзьке та ірландсько-саксонське.

Лангобардське письмо (VIII – XIII ст.) розвивалось у північно-італійських державах і лангобардських князівствах. Для нього характерна велика кількість лігатур і скорочень. Своєї досконалості це письмо досягло в X – XI ст. у бенедиктинському монастирі в Монтекассіно. Заснований у 529 р., він був одним з літературних центрів і своїм письмом впливав на Південну Італію, Далмацію, Хорватію. Розвиток цього письма був перерваний імператором Фрідріхом II, який у 1240 р. розігнав монтекассінських монахів.

У вестготському письмі (VII – XII ст.) спостерігаються частково арабські впливи. Рукописи характеризуються багатим орнаментуванням. У деяких випадках, коли елементи однієї надрядкової або рядкової літери скоропису збігалися, утворювалися лігатури.

Меровінгзьке письмо виникло в VII ст. в канцеляріях

меровінгзьких королів. Ним написані грамоти Меровінгів, а також перших Каролінгів. Для нього характерні великі інтервали між окремими рядками. Слова у цьому письмі часто поділяються на окремі склади. Скорочень мало, але зустрічається багато лігатур. Букви розміщені в довільній позиції – нахилені вліво, вправо і навіть написані горизонтально.

На Британських островах сформувалося ірландсько-англо-саксонське письмо. Зародившись в Ірландії, воно згодом поширилось на Англію. Тут досить швидко його форми змінилися. Тому розрізняють ірландське і англо-саксонське письмо.

Ірландія не була у свій час захоплена римлянами і плекала свою національну культуру, в тому числі і своє письмо. Поєднання цього письма з латинським (V ст.) привело до виникнення ірландського письма. Досягнувши свого піднесення у XII ст., воно поширилося на європейський континент – Францію, Німеччину, Швейцарію. Для цього письма характерні багаті і різноманітні прикраси.

Англо-саксонське письмо (V – XI ст.) з'явилося в результаті впливу двох шкіл – римської та ірландської. Характеризується великою заокругленістю букв. Після норманського завоювання англо-саксонське письмо зникає.

Таким чином, починаючи V ст. формуються певні національні елементи в написанні літер та оформленні рукописів.

5. Готичне письмо сформувалося на рубежі XII – XIII ст. у північно-французьких писарських школах. Для нього були характерні кутоватість, витягнутість букв, наявність додаткових елементів у них, численні скорочення та злиття букв. Початково для позначення цього письма використовувалися різні терміни. Лише у XV ст. воно одержало

назву готичне письмо. Проникнувши у XII ст. у Німеччину, Італію та Іспанію, воно до XV ст. було єдиним письмом у країнах латинського культурного впливу. В ході розвитку готичне письмо у різних країнах набуло особливостей, оскільки піддавалося впливу місцевих писарських традицій. Для позначення різних варіантів цього письма використовувалося декілька термінів. Так, у Франції для позначення книжкового письма використовували терміни літера формата (*littera formata*) і літера бастарда (*littera bastarda*). В Англії та Німеччині готичне письмо називали текстус (*textus*), текстура (*textura*) і фрактура (*fractura*). В Італії це письмо зберегло округлість букв, за що одержало назву літера ротунда (*littera rotunda*).

У готичному письмі розрізняють три форми: маюскул, мінускул і курсив. Маюскул використовувався для написання початкових букв у текстах, а також при нанесенні написів на твердому матеріалі. Всі елементи букв при цьому зігнуті або чудернацьки виламані.

Мінускул є в основному книжковим письмом. Для нього характерна виламаність круглих частин букв, а також верхніх і нижніх виносних. Букви в такому письмі з'єднані, а слова пишуться окремо.

Курсив – це письмо, на якому написано більшість історичних пам'яток (документи канцелярій, чернетки, студентські конспекти і т.п.). В курсивному письмі форми букв не відрізняються точністю, а відстань між ними мала. Широко застосовуються лігатури та скорочення. Крім цього, для кожного писаря були характерні індивідуальні особливості. Все це привело до того, що рукописи, написані курсивом, читати дуже важко.

У Франції готичним курсивом писали до XVII ст. Ще довше це письмо затрималося в Англії, де його використовували у королівській

судовій палаті. Проте найдовше курсивне письмо проіснувало в Німеччині, де воно з XV ст. вважалось національним. Лише у 1941 р. у цій країні були вилучені з офіційного обігу старі німецькі форми письма і запроваджені нові – Дойтченормальшрифт (Deutsche Normalsehrift). Проте у приватному житті курсивна готика використовується і в наші дні.

Таким чином, впродовж XIII – XV ст. для країн латинського культурного впливу характерне витягнуте готичне письмо, складне для сприйняття через велику кількість скорочень, що було фактично проявом домінуючої ролі церкви у політичному і культурному житті суспільства.

6. Ренесансна епоха дала людству новий вид письма – гуманістичне. Воно виникло як форма протесту проти схоластичних традицій, проявом яких було готичне письмо.

В гуманістичному письмі також розрізняють маюскульне, мінускульне і курсивне.

Маюскульним письмом позначали титульні сторінки, заголовки, початкові букви. Решта тексту писалася мінускулом, який став книжковим письмом. Досягнувши у XV ст. свого розквіту, воно поступається друкованій формі, яка називається літера антиква (littera antiqua).

У XV ст. виникає гуманістичний курсив, який фактично був тим же мінускулом, лише пристосованим до швидкого письма. Для нього характерний специфічний нахил, що дозволяло написати слово за один раз, не відриваючи перо від паперу. В цьому письмі скорочень мало і вони обмежуються лише словами, які часто повторюються.

В XV ст. гуманістичний курсив поширився в багатьох країнах і використовувався в королівських канцеляріях в Італії, Угорщині, Чехії, а згодом у Франції та Німеччині. З гуманістичного курсиву виросло також італійське канцелярське письмо, яке використовувалося у канцеляріях папи, італійських

правителів та магістратах. В Італії та Франції це письмо одержало назву бастарда (bastarda). В інших країнах Європи цей тип канцелярського письма не набрав широкого поширення.

Сучасне письмо на латинській основі виникло з гуманістичного курсиву з елементами готики. Різниця між гуманістичним курсивом і сучасним рукописним письмом полягає у з'єднанні всіх букв одного слова. В основних рисах знаки для письма XVIII ст. і XIX ст. подібні. Сьогодні писемні форми нормалізовані, хоч і зустрічаються місцеві особливості. Все це дає підстави стверджувати про існування сучасного латинського письма – англійського, італійського, французького, угорського, американського, слов'янського та ін.

Висновок. Таким чином, на основі національних видів латинської писемності, готичного та гуманістичного письма, яке широко використовувалося в Європі з XV ст. і було значно спрощене порівняно з готичним сформувалося сучасне латинське письмо – англійське, німецьке, французьке тощо.

Література

1. Бондаренко Г. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1997. – С. 9–41.
3. Кріль М. Основи палеографії. – Львів, 1995. – С. 1–14.
4. Люблінська О. Латинська палеографія. – Москва, 1969. – 520 с.
5. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К.: Либідь, 2008. – С. 408–415.
6. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / За ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К. : НКМ ВО, 1992. – С.236–242.

Питання для самопідготовки

1. З'ясуйте передумови створення фінікійського та давньогрецького

письма.

2. Розкрийте процес формування латинського письма.
3. Охарактеризуйте основні типи латинського письма.
4. Розкрийте особливості національних видів латинської писемності.
5. В чому полягають відмінності між латинським готичним та гуманістичним видами писемності.

Лекція 4 – 5.

Тема: Матеріали для письма.

Мета: З'ясувати походження та використання найпоширеніших матеріалів для письма; охарактеризувати предмет та завдання філігранології як наукової дисципліни, джерелознавче значення філіграней.

План

1. Берестологія як наукова дисципліна.
2. Папірус.
3. Пергамент.
4. Папір. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна.

Вступ. Неабияке значення при дослідженні писемних джерел має матеріал для письма, що допомагає історика встановити час та місце створення документа. Тому, впродовж лекційного заняття, зробимо спробу ознайомитися перш за все із тими матеріалами, які людина спеціально створила для письма.

Зміст лекції

1. На світанку письмової історії використовувалися природні матеріали для письма. На Русі в XI – XV ст. широко використовували для письма березову кору – бересту, верхнє покриття кори, яка спеціально підготовлялося для письма. Берестяні грамоти були знайдені вперше в 1951 р. в результаті археологічних розкопок в Новгороді. На сьогоднішній день відомо більше 1000 новгородських грамот, фонд яких щорічно поповнюється новими знахідками. Крім Новгороду вони були знайдені в Старій Русі (23), Смоленську (15), Пскові (4), Вітебську, Мстиславі, Твері, Москві (по 1), в Звенигородці на Львівщині (3).

По мірі накопичення новгородські берестяні грамоти видаються у вигляді серійного академічного видання під назвою „Новгородські грамоти на бересті”. Такий самий порядок присвоєння кожній із них номеру. Публікація тексту супроводжується перекладом, описом зовнішнього вигляду, точними паспортними даними (назва розкопу, номер будівельного ярусу, номер квадрата, глибина), історичними і філологічними коментарями. Видання новгородських грамот на бересті в різний час здійснювалася під редакцією А.Арциховського, М.Тихомирова, В.Борковського, В.Яніна, А.Залізняка.

Датування грамот, знайдених за допомогою регулярних розкопок, досить точне (в межах 25–30 років) завдяки застосуванню дендрохронологічного методу визначення віку мостових новгородських вулиць.

На сьогоднішній день найбільш древніми із опублікованих новгородських грамот можна вважати № 591 і № 593, що відносяться до першої половини XI ст., а найбільш пізні датуються серединою XV ст.

Берестяні грамоти є носіями найрізноманітнішої інформації з історії давньоруського феодального міста, де вміщена переважно інформація побутового характеру. В цьому і полягає їх особлива джерелознавча цінність. На відміну від інших документів XI – XV ст., зміст берестяних грамот не відображає політичні тенденції, не концентрується на традиційних соціальних фігурах, знайомих нам за іншими пам'ятками. Вони, як автентичні документи (в той час як більшість пам'яток по історії Давньоруської держави дійшло до нас за більш пізніми копіями), що виникли в результаті господарської, ділової і судової діяльності „ідеологічно нейтральні” і відображають ті сторони життя середньовічної людини, які маловідомі або зовсім не відомі за традиційними джерелами. В той час, коли коло писемних джерел виявилось практично вичерпаним ще вкінці XIX ст., кількість берестяних грамот збільшується практично з кожним польовим сезоном.

Методика аналізу берестяних грамот як історичних джерел уже цілком склалася: на попередньому етапі проводиться розбивка тексту на слова з метою правильного прочитання та трактування, далі розставляються розділові знаки, робиться термінологічний аналіз і заповнюються пропуски у тексті.

Проте для того, щоб текст можна було прочитати бересту вимочували у кип'ятку, поступово відновлюючи еластичність і змиваючи багатівікову пилюку; висушували рушником, клали між скло, а потім читали текст.

Новгородські берестяні грамоти зберігаються у фондах Новгородського історичного музею. На сьогоднішній день, як вважають науковці, їх вилучено більше трьох відсотків від тих, що потенційно зберігаються в новгородському культурному шарі, але вони уже складають цілком репрезентативний фонд писемних джерел. Щороку кількість берестяних грамот в середньому складає 19 і

відкриває перед берестологією нові горизонти в дослідженні як берестяних грамот так і різних сторін життя середньовічного суспільства.

Відсутність берестяних грамот у культурних шарах південноруських міст пояснювалося окремими дослідниками тим, що нібито березова кора, як матеріал для листів, вживалася лише у північних районах Русі, де в лісах широко розповсюджена береза, а в Південній Русі писали чорнилом на пергаменті й ці записи до наших днів не збереглися. Проте знахідки бронзових і кістяних стержнів – писал або стилосів – відомі з багатьох розкопок давньоруських міст на території сучасної України. Якраз ними й наносили літери на березову кору або на воскові таблички – цери. Враховуючи знахідки цих знарядь, дехто стверджував про існування і в Південній Русі листування на бересті, але заперечував можливість збереження подібних документів на території України через відмінний від північного характер ґрунтів південноруських міст.

Проте розкопки стародавнього Звенигорода та дослідження львівського дослідника Ігоря Свешникова спростували попередні твердження. Нову сторінку у вивченні берестяних грамот та у вивченні історії колишньої Південно-Західної Русі було відкрито 28 липня 1988 р. В цей час два учні СПТУ № 14 селища Івано-Франкове Яворівського району Львівської області Олег Колодка та Ігор Шило, працюючи на розкопках південно-східного передмістя давньоруського Звенигорода, у культурному шарі, датованому проміжком часу між 1110 – 1137 рр., знайшли три фрагменти першої на Україні берестяної грамоти (2 на 12; 2 на 8,5; 1,8 на 3,2). Її стан збереження, оскільки початок і кінець відсутні, робить неможливим встановлення автора, адресата та місця відправлення. Проте ця знахідка стала першим доказом існування і в Південній Русі спілкування простих людей за допомогою листів на березовій корі та їх високого рівня писемності.

Звенигородська берестяна грамота №2 була знайдена 28 липня 1989 р. вчителем середньої школи № 4 міста Львова Шихом Мирославом Степановичем на території іншої садиби північно-східного передмістя у культурному шарі, датованому також 1110 – 1137 рр. Грамота є листом, очевидно, висланим з якогось іншого давньоруського міста (припускають, що це Перемишль) жителю Звенигорода. В ній іде мова про повернення чоловікового боргу. Вона нагадує

якомусь Нежничові про записану в судових актах суму і погрожує, що в разі відмови приїде у Звенигород з князівським слугою, який примусить Нежничу повернути борг та ще й оплатити витрати, пов'язані, мабуть, із поїздкою та оплатою княжого „отрока”.

Звенигородську грамоту №3 знайдено 1989 р. на площі споруди № 23 „а” в межах північно-східного передмістя. Ця споруда також належала до середнього будівельного горизонту, датованого роками 1110 – 1137 рр. Грамота №3 є ще необробленим шматком березової кори видовженої форми з нерівними краями, завширшки 1,5 – 3,8 см та завдовжки 22, 7 см. Автор грамоти, очевидно власник споруди Іван, лише випробував якість цієї смужки берести. На внутрішньому її боці він написав літеру „а” та зробив мініатюрний рисунок погруддя людини 1,5 см. заввишки. Постаць зображена у профіль уліво в циліндричному головному уборі, ніби з якоюсь китицею зверху біля переднього краю головного убору. На рисунку зазначено око, брову, довгий ніс, борідку та вухо. Важко відповісти на запитання: що це – схематичний автопортрет чи жартівлива карикатура? Описана грамота не дає нових даних про листування жителів Південно-Західної Русі. Вона лише стверджує, що давні звенигородці не лише одержували листи на бересті, а й самі на ній писали та рисували.

У липні 2008 р. під час польових досліджень Буського літописному городищі було знайдено два берестяні сувої і кістяне писало. Однак жодної інформації на згаданих берестяних згортках виявлено не було.

Таким чином, як берестяні грамоти знайдені на території Північної Русі так і на південно-західних її землях є цікавими та цінними джерелами до вивчення історії Києво-руської держави, які дозволили історикам переоцінити чимало аспектів життя середньовічної держави. На сьогоднішній день їх особлива цінність полягає в тому, що вони розкривають невивчені сторони побутового пересічної людини, а це є досить важливим для сучасної історичної науки.

2. З часом почали спеціально виготовляти матеріали для письма. Папірус – став першим відомим в історії матеріалом, який людина спеціально виготовила для письмових потреб. Папірус, батьківщиною якого є Єгипет, це рослина з родини осокових з міцним повзучим коренем, з якого й виготовляли аркуші для

письма. Папірусний аркуш був прозорим, крихким і гігроскопічним. Тому писати на ньому можна було лише з однієї сторони. Прямокутні аркуші папіруса підклеювалися один до одного, утворюючи довгу стрічку. З метою зберігання її згортали у трубку, яка називалася бібліос. Від цього і походить назва бібліотека.

Розміри папірусних згортків різні. Окремі з них сягають довжини 40 м. Проте дуже довгими згортками було незручно користуватися. Звичайна їх довжина становила 6 – 10 м, а ширина – 30 см. Текст на такому письмовому матеріалі розміщувався зліва направо у вигляді окремих колонок чи вертикальних смуг. Для кращого збереження згортки намотували на дерев'яні або кістяні стержні та складали в шкіряні футляри, які називалися капси. До верхнього краю згортка прикріплювалася етикетка із заголовком рукопису. Папіруси найкраще зберігалися в сухих відкритих місцях. Там, де не було доступу повітря, зокрема в гробницях та пірамідах, вони розкладалися.

З Єгипту папірус перейшов до греків, які на ньому писали вже у V ст. до н.е. В III ст. до н.е. папірус запозичили римляни. У перші століття нової ери папірус використовували на території сучасних Іспанії, Франції, Італії як матеріал для написання грамот та інших урочистих документів. Так, збереглося декілька папірусних грамот 625 – 658 рр., які вийшли з канцелярії меровінгзьких королів. Папірусне виробництво тривало в Єгипті до X ст. н.е., а у Сіцилії – до XIII ст.

В наш час таємниця виготовлення тогочасного папірусу втрачена. Нині основними центрами зберігання і вивчення папірусів є Єгипетський і Британський музеї, Лувр, Інститут папірології у Марбурзі (ФРН), Колумбійський і Мічманський університети (США), Ермітаж (Росія) та ін. У 70-х роках єгипетські вчені оволоділи технікою письмового матеріалу з папірусу і нині поставляють його багатьом музеям і науковим установам світу.

Отже, в Стародавньому Єгипті вперше був спеціально створений людиною матеріал для письма, що мав неабияке значення для фіксації інформації.

3. У II ст. до н.е. з'являється інший матеріал для письма – пергамент. Давні оповідання свідчать, що його винайдення було пов'язано з заборонаю вивозити папірус до Пергамського царства. До цього заходу першим вдався єгипетський фараон Птолемеї V Епіфанус, оскільки він побоювався, що бібліотека

пергамського царя Євмена II буде конкурувати із знаменитою олександрійською. Така ситуація змусила пергамців шукати новий письмовий матеріал. Ним стала спеціально оброблена шкіра, яку за назвою країни стали називати пергамент. Проте жодний зразок цього матеріалу з Пергамського царства до нас не дійшов.

Перші європейські рецепти виготовлення пергаменту відносяться до VIII ст. Відомі два способи виробництва цього письмового матеріалу південноєвропейський (Іспанія, Італія, Франція) і середньоєвропейський (Німеччина). Південноєвропейський пергамент вироблявся із шкіри овець і оброблявся тільки з однієї сторони – м'ясної. Середньоєвропейський пергамент одержували з телячої шкіри. Він хоч і оброблявся з двох сторін, однак якість його була гірша.

Порівняно з папірусом пергамент був міцнішим матеріалом. Він не був крихким і допускав письмо з двох сторін. Основна перевага пергаменту полягала в тому, що його можна було виготовити в будь-якій країні. Проте, на відміну від папірусу, він був дуже дорогим і на початку не міг з ним конкурувати. Лише між IV і VIII ст. папірус починає витіснятися, а пергамент стає основним матеріалом для письма. Як письмовий матеріал його масово використовували майже до XIV ст., а у папській канцелярії – до XIX ст. Для виготовлення особливо розкішних і урочистих рукописів пергамент фарбували у багряний колір і писали на ньому золотом і сріблом.

З появою пергаменту змінилися форми писарської роботи. Спочатку виготовлялися пергаментні згортки. Проте виявилось, що якість пергаменту залежить від погодних умов, а під дією вологості він деформується. Крім цього, згортати в трубку його незручно. Це привело до заміни згортка кодексом. Такий кодекс виготовлявся з кількох частин. Кожна частина складалася з чотирьох зігнутих наполовину аркушів. По-грецьки така частина називалася тетрада. Пергаментні кодекси були початково збіркою документів, законів, а саме слово кодекс перетворилося на поняття збірник законів чи книга правового змісту. Пізніше кодексом стали називати будь-яку рукописну книгу. Такі книги прямокутної форми з'явилися вперше у Римі у I ст. н. е.

Особливістю пергаментних рукописів була відсутність будь-якого стандарту

у форматах, оскільки для написання бралось те, що можна було придбати. Пергамент не вийшов з ужитку і тепер. В наш час на ньому пишуть документи особливо урочистого змісту.

Таким чином, пергамент був першим спеціально створеним матеріалом для письма, що використовувався на території Європи. На ньому написані всі видатні давньоруські пам'ятки впродовж XI–XIV ст.

4. Нині найпоширенішим видом письмового матеріалу є папір. Він являє собою сукупність попередньо розмелених, переважно рослинних волокон, безладно переплетених і зв'язаних між собою силами поверхневого зчеплення. Поширення паперу як матеріалу для письма мало велике значення. Адже застосування дорогого пергаменту, який до того ж вимагав складної обробки, не сприяло розвитку письма. Перехід до паперу був поштовхом для широкого поширення письмових пам'яток, а також для розвитку книгодрукування.

Перші відомості про винайдення паперу подає Фан Єг у 5 ст. н.е. у історії династії Хань. Він писав: „З давніх часів для написання застосовувалися бамбукові таблички, які зв'язували до купи. Був також папір, який виготовляли з відходів шовку („хі“). Але шовк був дуже дорогий, а бамбукові таблички надто важкі, тому обоє були мало придатні для користування. І ось Тсаї-Лун придумав спосіб виготовлення паперу з кори дерев або з волокон конопель, а також із старих ганчірок та риболовецьких сітей. 105 р. н.е. він доповів про це царю Го-ті і той схвально висловився про його здібності. З того часу папір увійшов у загальний вжиток, а в цілому царстві всі його називали „папір ласкавого Тсаї“.

Наведений переказ Фан Єга визнається більшістю істориків, проте окремі вчені висловлюють з цього приводу сумніви. Деякі твердять, що документи з II ст. не збереглися, а свідчення про винахід Тсаї-Луна записане значно пізніше, тому воно легендарне.

Майже протягом восьми століть Китай приховував таємницю виготовлення паперу, який набрав державного значення і став предметом торгівлі. Якщо у VII – VIII ст. і виробляли папір у сусідніх з Китаєм країнах, то тільки завдяки випадковості, або силою здобутої таємниці його виробництва (Корея в 600 р., оскільки перебувала під політичним і культурним впливом Китаю; Індія – початок

VII ст.).

Надзвичайно цікавими є події, завдяки яким для паперу відкрився шлях на захід. 751 р. араби розгромили китайське військо в боях за Тибет біля р. Таласу, що протікає територією сучасної Киргизії та Казахстану, і значну частину забрали в полон.

Серед полонених відданих у рабство були й папірники, які зрадили таємницю виготовлення паперу. Таким чином, на території середньоазіатських країн СНД паперове виробництво виникло значно раніше, ніж було занесене арабами в Західну Європу. Незабаром після цієї папір почали виготовляти в Самарканді, який став центром виробництва.

З VIII ст. у зв'язку із завоюваннями арабів у Європі проявляються впливи арабської культури. З цим було пов'язане широке використання паперу, який привозили з арабських країн, бо власне виробництво паперу в Європі налагодилося лише на початку XII ст., коли в місті Хатіва (Іспанія) заснували одну з перших європейських папірень.

Згідно найновіших досліджень шлях паперу Європою такий: XII ст. – Іспанія (Хатіва), XII ст. – Італія (Амальфарі), 1286 р. – Італія (Фабріано), 1348 р. – Франція (Труа), 1390 р. Німеччина (Нюрнберг), 1411 р. – Швеція (Марлі), 1491 р. – Польща (Краків), 1494 р. – Англія (Гертфоршір), 1498 р. – Австрія, 1499 р. – Чехія (Зброслав і Прага), 1522 р. – Україна (Янів), 1524 р. – Литва (Вільнюс), 1546 р. – Росія (на р. Учі), 1586 р. – Голландія (Дордрехт), 1590 р. – Данія, 1690 р. – США.

Українські папірні початку XVI ст. ст. були виробництвами мануфактурного типу. Проте 1668 р. у Нідерландах винайшли рол для розмелювання ганчір'я. В Україні в описах папірень кінця XVIII ст. зустрічаємо його під назвою „голендер”, тобто його називали за місцем походження.

В Україні виготовляли папір кількох форматів: повний аркуш (in folio, 1°), як правило складений вдвоє. Його розміри становили приблизно 46 – 50 x 37– 41 см; половина повного аркуша (in quarto, 4°), складеного вдвоє; чверть повного аркуша (in octavo, 8°), складеного вдвоє і т.д. В XVI ст. зустрічається також формат pagina fracta. Це половина аркуша in folio, зігнутого вдвоє не впоперек, а вздовж. Слід

зазначити, що всі формати, крім in folio, створювалися штучно вже після виготовлення паперу відповідно до потреб діловодства.

Важливі міжнародні угоди, особливо цінні видання, документи, призначені для тривалого зберігання, друкуються на спеціальному папері. Він і досі виготовляється вручну за старовинною рецептурою і технологією на найстарішій паперовій фабриці Європи. Вона працює з XVI ст. у м. Велке-Лосіни у Чехії. Кожен аркуш обробляється спеціальним тваринним клеєм, довго висушується на повітрі. Процес виготовлення одного аркуша триває два тижні. Велкелосінський папір довго не втрачає своїх властивостей, практично непідвладний часу.

В процесі ручного виробництва паперу він прикрашався філігранню. Назва „філігрань” походить від французького „filigrane” і в первісному розумінні – це техніка виконання предметів з тонких дротиків і металевих зерен, майстерно сполучених в узір, що застосовувалася у золотоливарстві.

З XII ст. цей термін застосовується у контексті виготовлення паперу. У папірництві „філігрань” – це прозоре зображення, яке відтворювалося на папері при його відливанні, для чого на сітці форми вишивали рисунок з шовку або виготовляли його з дротиків чи бляшок. При розподілі паперової маси на сітці кількість волокон у підвищених місцях цього рисунку була менша, що давало можливість бачити при просвічуванні його прозоре зображення. В українській мові вживається як тотожний термін „водяний знак”.

Дивлячись на папір проти світла, крім водяного знака, ми бачимо світлу сітку, яка складалася з рідко прокладених поперечних і густо прокладених подовжніх ліній. Це завдяки тому, що дно форми становило сітку з гусих горизонтальних дротиків (вержер) і рідких вертикальних ліній (пантюзо). Через цю сітку стікала вода з поверхні паперової маси, яка розподілялася на сітчастому дні тоншою верствою на дротиках і товщою – на проміжках між ними. Ця різниця у товщині верстви паперової маси зберігалася на готовому аркуші паперу. Папір такої якості отримав назву бомбіцина.

В другій половині XVIII ст. видавець Джон Баскервіль видав книгу на папері, що мав незвичну форму, його вигляд був гладким. Дивлячись на нього під світлом, не можна було знайти ні подовжніх, ні поперечних ліній. Тільки при

старанному огляді можна було помітити тонку сітку з комірками менш як 1 мм². Нововведення полягало в тому, що далеко віддалені між собою пантюзо були зближені на такі ж віддалі як вержер і дно форми набирало вигляду тканини, де нитка замінена дротом. Цей папір одержав назву веленового „wowe paper”. Основна його позитивна якість для видавців полягала в гладкій поверхні, що особливо важливо для щільних сортів паперу, оскільки лінії дна форми не тільки були помітні на поверхні паперу, але і відчувалися рукою. Така нерівність відбивалися на якості друку. Існує думка, що цей папір був вперше виготовлений Джеймсом Ватманом, оскільки його ініціал виявлено на такому папері в книзі, надрукованій 1759 р.

В Україні веленовий папір почали виробляти тільки в другій половині XIX ст. Він виготовлявся у великій кількості в російських папірцях.

Перший водяний знак було виготовлено в Італії у 1282 р. Він зображав хрест. Слід сказати, що звичай прикрашати дно форми, а через нього папір будь – яким знаком є чисто європейського походження. Папір східного походження не має водяних знаків, а європейський починаючи з XIV ст. маркований.

Українські філіграні (крім найдавніших) складаються, як правило, з двох частин – емблемної і літерної. Перша – безпосередньо могла бути пов’язана з власником підприємства (цього особистий родинний герб), місцем виготовлення паперу (герб міста), країною виробництва (державний герб). Інколи, це могли бути інші зображення – людини, квітки, тварини, птиці та ін. Друга частина – літерна, позначала прізвище власника, його титул, місце знаходження папірні, час виготовлення паперу. Проте не завжди наводилися всі елементи літерної характеристики, здебільшого прізвище або адрес замінювалися початковими літерами.

Найтиповіші водяні знаки XIV – XV ст. – виноградна гілка, якір, ножиці, дельфін, готичне Р, готичне М, герб з трьома ліліями. Для XVI ст. характерні – рукавичка, різноманітні глечики, свиня, багаточисельні польські герби, знаки з іменами французьких фабрикантів; для XVII ст. – голова клоуна в зубчатій пелеринці, герб міста Амстердаму. У XVIII ст. найчастіше використовувалися амстердамський та інші герби (державні, міські), ініціали та прізвища власників.

Філігранологія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає філіграні та історію паперового виробництва. Її теоретичні засади заклад у XVII ст. французький вчений Ж.Мабільйон у праці „Шість книг про дипломатику”, досягла великих успіхів на початку XX ст., а найбільших успіхів вона досягла у XX ст., коли були повністю сформовані її теоретичні засади. У цьому велика заслуга швейцарського вченого Шарля Бріке, якого й вважають основоположним філігранологією як спеціальної історичної дисципліни.

Основними завданнями філігранології є:

а) вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним приблизно з 1300 до 1850 рр;

б) з'ясувати історію створення папірень, зміну їх власників і майстрів, спадкоємців і орендарів, технічне обладнання папірень, обсяг продукції;

в) вивчити якість та асортимент паперу, формат паперу.

Історія розвитку української філігранології бере свій початок з середини XIX ст. Найдавніше дослідження з історії папірництва пов'язане з іменем Дениса Зубрицького (1772 – 1862 рр.), який 1844 р. подав відомості про заснування Брюховецької папірні, поблизу Львова в XVI ст.

Наприкінці XIX ст. наукове дослідження водяних знаків в Україні почало розвиватися ще одним, цілком оригінальним і специфічним шляхом. Новий напрям досліджень, тобто не пов'язаний з публікацією і описом пам'яток давньої давньої літератури чи давніх історичних джерел, започаткував київський історик та архівіст, довгорічний співробітник і директор Київського архіву давніх актів І.Каманін (1850 – 1921 рр.).

Виходячи з цілком практичних джерелознавчих і не лише джерелознавчих, а й судово-експертних завдань, що стояли перед архівом, І.Каманін та інша співробітниця архіву О.Вітвицька присвятив багато часу вивченню питання про автентичність документів.

Серед дослідників міжвоєнного періоду складно оминати увагою завідувача відділу стародруків Бібліотеки АН УРСР в Києві, відкривача гутенберзького видання „Provinciale Romanum” Бориса Зданевича (1886 – 1966 рр.), який зробив опис паперу і фотографію водяного знаку цієї унікальної пам'ятки початкового

періоду друкарства. Папір та філіграні „Апостола” І.Федорова у 60-х та 70-х роках ХХ ст. вивчали львівські дослідники Я.Запаско та Я.Ісаєвич.

Впродовж 70 – 90-х ХХ ст. з’являються ґрунтовні дослідження українських філіграней та альбоми з їх зображеннями директора ЦДІА України у м.Львові Ореста Мацюка. Особливої уваги заслуговують монографії „Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок ХХ ст.)” (1974 р.) та „Історія українського паперу” (1994 р.).

Класик світової філігранології, видатний швейцарський вчений Ш.Бріке, у ґрунтовному альбомі, що вже неодноразово перевидавався, вмістив водяні знаки українських папірень, що працювали ХVІ ст. і експортували свою продукцію на Захід або Балканський півострів, зокрема, філіграні папірень в Одриконі, Лівчичах.

Таким чином, водяні знаки українських папірень завдяки своїй оригінальності, зацікавили не лише національних дослідників. Тому чимало видатних зарубіжних вчених присвятили ґрунтовні наукові розвідки водяним знакам на папері українського виробництва.

Щодо джерелознавчого значення українських філіграней, то часто факт існування папірні можна встановити лише на основі певного водяного знака на папері. Встановлення дат на підставі водяних знаків можна застосовувати до більшості українських документів, починаючи з ХІV і кінчаючи 40-ми роками ХІХ ст., тобто до того часу, коли паперова промисловість України, а також тих держав, які продавали їй папір, перейшла до машинного виготовлення паперу. Нині водяні знаки ставляться тільки на особливо важливих документах: паперових грошах, які мають функції загального еквіваленту, бланках суворої звітності, білетах державної скарбниці, цінних паперах, різних державних, особистих документах тощо, щоб запобігти їх фальсифікації.

Досвід показав, що глибоке вивчення історії папірень дозволяє точно встановити верхню межу, якою можна датувати рукописний документ або друковане видання, що мають певний водяний знак (тобто рік, раніше якого не міг появитися рукопис або друк, що нас цікавить). Визначити долішню межу складніше, оскільки вона залежить від тривалості зберігання паперу з певним

водяним знаком на складі у видавця, державної установи або приватної особи.

Багато дослідників на основі водяних знаків встановлювали розрив між часом виготовлення і використання паперу. Наприклад, видатний дослідник у галузі філігранології, швейцарець Ш.Бріке вважав, що такий розрив становить п'ятнадцятирічний термін, російський вчений М.Лихачов переконував, що він становить 10 років.

Львівський дослідник філігранології О.Мацюк для того, щоб встановити розрив між часом виготовлення і часом використання паперу в Україні підібрав 55 філіграней кінця XVIII – першої половини XIX ст., до складу яких входить дата виготовлення паперу. Дата використання паперу, тобто написання того чи іншого документа, у кожному окремому випадку також була добре відома. В результаті поділу на роки одержано такий результат для рукописних документів:

Український папір

Розрив у роках	Кількість випадків	%
0	8	14,5
1	16	29,5
2	9	16,3
3	10	18,1
4	3	5,4
5	4	7,2
понад 5 років	5	9,0
Разом	55 випадків	100,0

Як видно з наведених даних, основна кількість споживання місцевого українського паперу (29,5%) припадає на час від 0 до 1 року, а в наступні роки зменшується, при чому це зменшення відбувається нерівномірно, що, очевидно, пов'язано з труднощами його перевезення, залежуванням на складах різних купців-посередників, в установах тощо. Також з таблиці видно, що впродовж трьох років основна маса використовувалась на канцелярські потреби або книгодрукування.

Таким чином, джерелознавче значення філіграней важко переоцінити, особливо, коли необхідно встановити достовірність документу і датувати його.

Окрім цього, аналіз водяних знаків на папері українського виробництва дає чимало інформації про виробництво паперової продукції та засвідчує про неабияку популярність українських водяних знаків.

Висновок. Підсумовуючи лекційне заняття варто зазначити, що для різних періодів в історії людства та різних регіонів були характерні свої матеріали для письма, своєрідна форма фіксації і збереження інформації. Якщо відомі папірусні і пергаментні джерела на сьогоднішній день уже досліджені, то непересічні можливості мають сучасні науковці щодо датування та встановлення достовірності паперових документів.

Література

1. Вспомогательные исторические дисциплины : Учебник для студентов высших учебных заведений / Под редакцией Г.А. Леонтьевой. – Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. – С. 30–35.
2. Криль М. Основи палеографії. – Львів, 1995. – С. 1–14.
3. Мацюк О. Історія українського паперу. – Львів, 1991. – 240 с.
4. Палеографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К.: Либідь, 2008. – С. 408–415.
5. Райсер С.А. Русская палеография нового времени (Неография): учеб. пособие для студ. вузов спец. „История”. – М.: Высш. школа, 1982. – 265 с.
6. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / За ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К. : НКМ ВО, 1992. – С.236–242.

Питання для самопідготовки

1. З'ясуйте значення берестології як наукової дисципліни для вивчення історії Східної Європи.
2. Розкрийте особливості використання папірусу як матеріалу для письма.
3. Охарактеризуйте пергамент як матеріал для письма.
4. Де й коли вперше почали використовувати папір як матеріал для письма. Прослідкуйте за поширенням у світі цього письмового матеріалу.
5. З'ясуйте предмет та завдання філігранології як спеціальної історичної дисципліни. В чому полягає джерелознавче значення філіграней.

Лекція 6 – 7.

Тема: Історична хронологія: предмет, завдання та історія розвитку. Поняття часу і календаря. Типи календарних систем.

Мета: Ознайомити студентів з предметом та завданнями історичної хронології, поняттям часу, календаря, типами календарних систем, з'ясувати співвідношення між юліанським і григоріанським календарями.

План

1. Виникнення і розвиток хронології як наукової історичної дисципліни.
2. Поняття часу, календаря, ери, календарного стилю.
3. Типи календарних систем.
4. Часові пояси. Поясовий та декретний час, лінія зміни дат.
5. Юліанський календар.
6. Григоріанський календар.
7. Співвідношення Юліанського та Григоріанського календарів.

Вступ. Важливою складовою як сьогодення, так і минулого є календар, тобто спосіб обліку часу. Зрозуміло, що на різних етапах свого розвитку людство користувалося різними календарними обчислення, тому дуже важливим на сьогоднішній день встановити співвідношення між ними. Адже тільки тоді історик буде добре орієнтуватися в часових параметрах досліджуваної теми.

Зміст лекції

1. Історична хронологія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає час, календарі, типи календарних систем та різні системи літочислення в їх розвитку і взаємозв'язку, визначає уточнює і перевіряє дати джерел, приводить їх у відповідність до сучасної системи ліку часу.

Історична хронологія ставить перед собою два важливих завдання: теоретичне та прикладне. Перше полягає у вивченні систем обчислення часу в історичному розвитку, встановленні взаємодії між ними і у виробленні принципів переведення дат з однієї хронологічної системи на іншу. Друге полягає в реалізації вказаних вище положень для переведення дат подій на сучасну і загальноприйнятну систему літочислення, для визначення і уточнення дат історичних подій. Поступово, по мірі розвитку хронології, особливо на сучасному

етапі, прикладні завдання цієї спеціальної допоміжної історичної дисципліни значно розширюються, історики стали використовувати її дані і методи при вирішенні джерелознавчих та історичних проблем. Серед них питання про достовірність джерел і точність згаданих в них фактів, уточнення послідовності подій, вказаних в джерелах, а також окремих проблем економічної, політичної, соціальної і культурної історії суспільства. Ці завдання як правило називають інформаційними.

Уявлення про час і необхідність його обліку виникли у людей давно в прадавні часи у зв'язку з потребами господарського життя. За одиниці виміру були взяті наочні і регулярно змінювані явища природи: доби, що складаються з дня і ночі; появи і зміни місячних фаз, річне обертання Землі навколо Сонця.

Історія не зберегла імена людей, що займалися розробкою питань хронології в давній час в Єгипті, Месопотамії, Китаї, у індіанців Майя та інших народів. Проте нам відомо, що проблеми хронології в Стародавній Греції нашли своє відображення в працях Ератосфена, Каліппа, а в Давньому Римі в працях Варрона, Цензоріна, Птолемея та ін.

Велика заслуга у вдосконаленні римського календаря належить астроному александрийської школи Созігену (I ст. до н.е.). Розроблений ним варіант календаря, прийнятим при Юлію Цезарю в 46 р. до н.е., отримав назву юліанського. Він ліг в основу сучасного літочислення.

Розвиток економіки і культури, а також релігійна обрядовість, яким приділялось велике значення в епоху Середньовіччя, сприяли подальшому вдосконаленню хронології. Численні хронологічні і календарні системи, що використовувались в середньовіччі в різних країнах і у різних народів, створювали перепони для їх господарського та культурного спілкування. Саме з цієї причини уже в VI ст. виникла необхідність їх уніфікації. Це завдання для європейських народів виконав в 525р. н.е. римський монах Діонісій Малий, який вирахував дату народження Христа і створив нову християнську еру.

На початку VII ст. при засновнику ісламу Мухамеді був узаконений єдиний для всіх правовірних мусульман місячний календар, за яким новий місяць і кожен новий рік починався разом з початком нового місяця.

В XII ст. у зв'язку з проведенням церковних свят і особливо з необхідністю вирішення ряду завдань, пов'язаних з датуванням літописних подій, в середньовічній Русі також виник інтерес до питань хронології. Якраз в цей час з'явилася праця Кирила-новгородця „Вчення як же відати людини числа всіх років”, диякон і регент хору Кирило розкрив у своїх творах поняття тривалості року, відлік місяців за сонячним і місячним календарями і ера „від створення світу”.

Становлення буржуазних відносин викликало необхідність в подальшій уніфікації хронології і вдосконаленню календарних систем. В результаті праць італійців А.Ліліо та І.Данте в 1582 р. була створена нова календарна система, що отримала назву за іменем римського папи Григорія XIII – григоріанської.

В Європі хронологія стала складатися в самостійну наукову, історичну дисципліну з XVIII ст. Значне місце в розвитку хронології XIX ст. займає випущена в 1825 – 1826 рр. двохтомна праця німецького астронома Іделера „Вказівки по математичній та технічній хронології”, а також роботи М.Бросе „Очерк хронологічної техніки”(1868р.), Ф.Кальтербрунера „Передісторія григоріанської реформи календаря” (Відень, 1876), О.Гартмана „Римський календар” (Лейпціг, 1882) тощо.

У XVIII ст. з'являється в Україні узагальнюючий підручник з хронології І.Фальковського, ректора Київської духовної семінарії. Чимало уваги народним календарям приділили Я.Головацький, М.Максимович, І.Франко.

На початку XX ст. хронологія набуває значення однієї з провідних спеціальних історичних дисциплін. З'являються дослідження з історії сонячної та місячної системи літочислення. В 1906 – 1914 рр. німецький вчений Ф. Гінцель створив тритомну працю „Вказівки по математичній і технічній хронології”.

В кінці XIX ст. в Росії була створена комісія по підготовці григоріанського календаря. Це оживило інтерес до питань хронології. Ними займався і великий російський вчений Д.Менделєєв. Після 24 січня 1918 р., коли в Росії було запроваджено григоріанський календар, з'явилося багато наукових праць, які пояснювали основи нової календарної системи.

Ряд важливих робіт присвячених хронології Київської Русі в 50 – 70-х рр.

створили радянські вчені Б.Рибаков, Л.Черепнін, М.Тихомірова, А.Зімін.

Після відкриття в 1935 р. історичних факультетів у вищих навчальних закладах країни, поряд з іншими спеціальними історичними дисциплінами, в них стали викладати і хронологію. Виникла потреба в навчальних посібниках. В 1944 р. видав підручник з хронології Л.Черепнін, в 1967 р. вийшов у світ посібник О.Каменцевої „Хронологія”, у 1980 р. навчальний посібник І.Єрмолаєва „Історична хронологія”, у 1981 р. підручник П.Пронштейна, В.Кияшко „Хронологія”, 2000 р. підручник з спеціальних історичних дисциплін, де один з розділів присвячений хронології тощо.

Розвитку хронології в Україні присвятили свої праці Я.Кісь (Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель XIV–XVIII ст.); Л.Шереметьєва (Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології), П.Титаренко (Історія календаря в Росії на Україні в зв'язку з загальною історією календарів), С.Заремби (До питання про теорію і методику хронологічних досліджень), В.Скуратівський (Місяцелік. Український народний календар), сучасний вчений І.Климишина „Календар і пасхалії” та інші.

Таким чином хронологія пройшла досить тривалий – від створення перших примітивних календарів до серйозного наукового вивчення різних календарних систем.

2. Всі головні вироблені людством одиниці обліку часу – доба, місяць, рік визначаються астрономічними факторами: доба – періодом обертання Землі навколо своєї осі, місяць – періодом обертання Місяця навколо Землі, рік – періодом обертання Землі навколо Сонця.

Розрізняють зоряні і сонячні доби. Сонячні доби визначаються аналогічним розміщенням Сонця. Оскільки Сонце рухається відносно зірок в одному напрямі із Землею, зоряні доби коротші від сонячних приблизно на 4хв. Серед сонячні доби служать основною одиницею ліку часу.

В основі місячного ліку часу лежать спостереження над фазами руху Місяця. Проміжок часу між двома молодими місяцями отримав назву синодичного місяця (від грецького „синодос” – зближення, сходження), оскільки

в час нового місяця Сонце і Місяць зближаються. Тривалість синодичного місяця складає 29 днів 12 годин 44 хвилин 2,9 секунди.

Спостереження над періодичною зміною пір року (сезонів), пов'язано з видимим рухом Сонця (фактично з рухом Землі навколо Сонця) привели до фіксації найбільшої одиниці обліку часу – астрономічного або тропічного року. Два рази в рік Сонце і Земля знаходяться в такому становищі один до одного, коли сонячні промені однаково освітлюють півкулі Землі і день дорівнює ночі на всій планеті. Ці дні отримали назву днів весняного (21 березня) і осіннього (23 вересня) рівнодення. Інтервали часу між послідовними положеннями центра диска Сонця в точці весняного рівнодення називається тропічним роком. Його тривалість 365 днів 5 годин 48 хвилин 46 секунд.

Легко помітити, що середня доба не відповідає тропічному року і синодичному місяцю. Зрозуміло, що посилаючись на ці одиниці і створити абсолютно точну систему ліку часу не можливо. Тому, перед людством стояло складне завдання – створити системи обчислення ліку часу, котрі максимально б наближували якийсь умовний рік якнайближче до істинно тропічного року.

Певна система ліку часу називається календарем. Назва походить від латинського слова „календи” – перший день нового місяця. Латинське слово „календаріум” в буквальному перекладі означає „боргова книга”, оскільки в Стародавньому Римі було правило платити проценти по боргах в перших день місяця.

Одним із найдавніших був вузликовий календар перського царя і полководця Дарія Гістапа, про який згадує давньогрецький історик Геродот. Він мав вигляд шнурка із вузликом, котрий розв'язували по одному в добу. Такі календарі були в народів Сибіру у ХІХ ст. і в деяких племен Африки, в Гвінеї, Полінезії в ХХ ст.

Першим цивілізованим календарем став юліанський. Згідно нього поділ року на 12 місяців було здійснено у 325 р. н.е. в Нікеї у зв'язку із його.

Кожна система літочислення (календарна система) потребує якоїсь конкретної початкової точки відліку. Це так звана „ера”, від якої здійснюється відлік років. Назва „ера” походить від латинського слова „аера”, що

перекладається як число, цифра. Вважається, що за всю історію людства виникло понад 200 ер. До найбільш поширених належать:

Антіохійська ера від „створення світу” – 1 вересня 5968 р. до н.е.

Візантійська ера від „створення світу” – 1 вересня 5508 р. до н.е.

Буддійська ера (Китай, Японія, Монголія) – 950р. до н.е.

Християнська ера – 25 грудня 1 р. н.е.

Отже завдяки вивченню математичної або астрономічної хронології вдалося на сьогоднішній день створити чітку систему ліку часу, яка має такі важливі складові як доба, місяць, рік, ера тощо.

4. Беручи до уваги природні явища, які покладено в основу календаря, їх можна поділити на три види:

а) сонячний, в основі яких лежить сонячний тропічний рік, що становить 365, 24 доби;

б) місячний, в основі яких лежить період між двома однаковими фазами місяця, що містить 29,5 доби;

в) місячно-сонячний, в яких поєднується тривалість місяця і тропічного року.

Серед стародавніх календарних систем слід звернути увагу на староєгипетський і мусульманський календарі, які справили певний вплив на наступні календарі Західної Європи та Азії, в тому числі і на календарі інших народів.

Староєгипетський календар, створили ще в IV ст. до н.е., пов'язаний з видимим річним рухом Сонця є першоосновою всіх сонячно-місячних календарів.

Календарний рік у цей час вимірювали періодом від одного розливу Нілу до другого, фактично від одного весняного рівнодення до наступного. У Стародавньому Єгипті календарний рік уважали основною одиницею визначення часу і поділяли на три сезони по чотири місяці у кожному. Кожний місяць поділявся на три декади, а кожна декада мала 10 днів.

Таким чином, всі календарні роки в єгипетському календарі при такому розрахунку мали бути однакової тривалості – по 360 днів. Проте від одного сходу Сіріуса до іншого минало більше часу. Після кожних 12 місяців по 30 днів або 360

у календарному році до сходу Сіріуса, треба було додати ще 5 днів. Тому в календарний рік вставляли 5 додаткових днів, отже, всі календарні роки єгипетського календаря мали 365 днів.

Однак астрономи Стародавнього Єгипту розуміли, що єгипетський календарний рік у 365 днів не відповідає справжньому становищу. Проте єгипетські жерці й фараони, які визначали час і оголошували календарний рік, розуміючи, що їх іде попереду, довго не хотіли з релігійних міркувань вводити четвертий високосний рік, щоб узгодити свій календар з сонячним роком.

Мусульманський календар є прикладом календаря, в якому час визначається тільки за рухом Місяця. Цей календар було введено із релігійних і політичних міркувань у VII ст. н.е. з виникненням нової мусульманської релігії – ісламу. В основі місячного мусульманського календаря лежить місячний рік, який складається із 12 місяців тривалість 30 і 29 діб по чергово.

Мусульманський місяцевий календар називався вільним, тобто незалежним від сонячного циклу. До чисто місяцевого календаря ставили тільки одну умову: початок календарних місяців мав по змозі відповідати періодом новомісяччя.

Незважаючи на істотні недоліки місяцевого календаря, ним за традицією користувалися народи, що сповідували мусульманську релігію, такі, як турки, араби, іранці, пакистанці та інші. Християнська церква його використовує при обчисленні днів Великодніх свят.

Таким чином, на сьогоднішній день ми маємо три типи календарних систем, і як наслідок три системи обліку часу: сонячну (батьківщиною якої є єгипетський календар), місячну (типовим прикладом якої є мусульманський календар), сонячно-місячну, яку представляють юліанський та григоріанський календарі.

4. Земля рухаючись навколо своєї осі за одну годину повертається на 15° . На кожен градус земної довготи припадає 4 хв. різниці в часі. Тому 15° довготи Земля проходить за 60 хвилин. Саме це лягло в основу поясового часу, який ґрунтується на умовному поділі земної кулі меридіанами (проведених через кожні 15°) на 24 часові пояси.

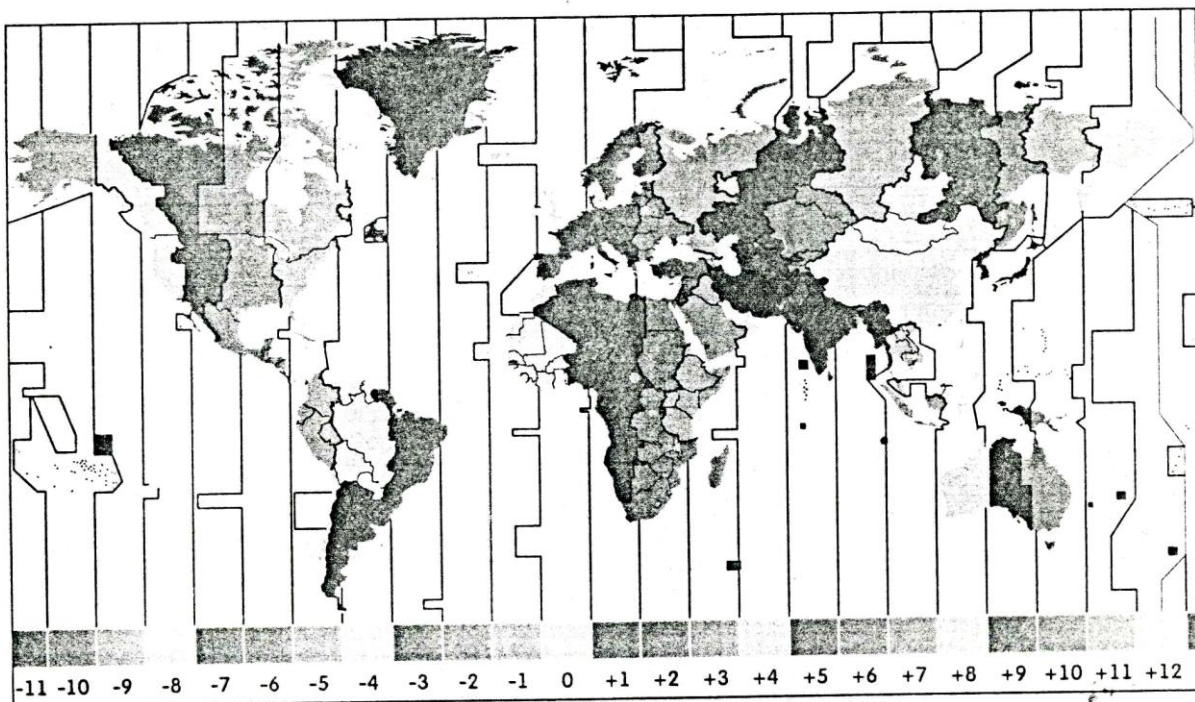
Його почали запроваджувати з кінця XIX ст. Ініціатором цього нововведення в 1878 р. став канадський інженер С.Флемінг. Згодом поясовий час

було схвалено на міжнародному астрономічному конгресі. Вперше його запроваджено в 1883 р. в Канаді і США, на початку ХХ ст. ним стали користуватися в деяких європейських країнах.

Кожному поясу (основному меридіану) присвоюється свій номер: пояс, у якого основним є грінвічський меридіан вважається нульовим. Названий на честь міста Грінвіч на правому березі Темзи, поблизу Лондона, де знаходиться відома астрономічна обсерваторія, заснована в 1674 р. Наступним до сходу від нульового буде 1-й пояс, потім 2-й і т.д., до 23-го номеру включно. У всіх поясах годинники показують одні й ті самі хвилини й секунди і тільки число годин різне: в 1-ому поясі на 1 годину більше від нульового, в 2-му на 2 години і т.д.

Межі поясів відзначені умовно, але в принципі вони розміщені таким чином, щоб основний меридіан поясу знаходився в його середині і, щоб різниця між місцевим і поясовим часом не перевищувала 30 хв. Практично вона може бути більшою, оскільки межі між поясами проведені впродовж кордонів держав, рік і гірських хребтів.

Карта світу з часовими зонами

Країни і міста, які знаходяться в однакових часових поясах

09:00 -3 Гренландія (захід) Ріо-де-Жанейро Сан-Паулу	10:00 -2 Гренландія (схід) Кабо-Верде	11:00 -1 Дакар Ісландія	12:00 0 Алжир, Дублін Канари Лондон Мадейра Танжер	13:00 +1 Варшава, Відень Кіншаса, Лагос Осло, Париж Стокгольм, Рим Триполі, Туніс	14:00 +2 Анкара Йоганнесбург Каїр, Київ Хартум Гельсінкі	15:00 +3 Аден Аддис-Абеба Архангельськ Мадагаскар Москва, Найробі
06:00 -6 Вінніпег, Даллас Мехіко Чикаго Гватемала	07:00 -5 Вашингтон Куба, Монреаль Нью-Йорк Панама, Ліма Сантьяго	08:00 -4 Буенос-Айрес Галіфакс Каракас Монтевідео	16:00 +4 Карачі Нова Земля	17:00 +5 Бомбей Делі Новосибірськ Омськ Шрі-Ланка	18:00 +6 Бангладеш Красноярськ Лхаса	
03:00 -9 Аклавик	04:00 -8 Ванкувер Лос-Анджелес Сіетл Сан-Франциско	05:00 -7 Солт-Лейк Сіті Едмонтон	19:00 +7 Бангкок Нордвик Улан-Батор	20:00 +8 Гонконг, Пекін Джакарта Сінгапур Філіппіни	21:00 +9 Владивосток Сеул Тайвань Токіо	
00:00 -12 Алеутські о-ви Анадир, о. Фіджі Нова Зеландія	01:00 -11 Ном (Аляска)	02:00 -10 Гаваї Фейрбенк (Аляска)	22:00 +10 Мельбурн Нова Гвінея Сахалін Сідней	23:00 +11 Нова Каледонія Камчатка	24:00 +12 Алеутські о-ви Анадир, о. Фіджі Нова Зеландія	

В Росії поясовий час почав застосовуватися ще до жовтня 1917 р.: на залізниці, телеграфі, в мореплавстві. Проте, тільки згідно постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 17 січня 1924 р. поясовий час було запроваджено

по сій території радянської держави.

В 20-ті рр. ХХ ст. в ряді країн Західної Європи та США стали практикувати в літній час переводити стрілки годинників на годину вперед. Восени годинники повертали на поясовий час (зимовий час). Така практика умовного переведення стрілок годинників на одну годину вперед по відношенню до поясового часу збереглася до сьогоднішнього дня. Так званий „літній час” запроваджується для економії електроенергії і більш раціонального розподілу її впродовж доби (в день в більшій мірі на виробництво, ввечері – на освітлення, побутові і культурні потреби). Дні переведення часової стрілки в різних країнах різноманітні і як правило встановлюються урядовим розпорядженням.

„Літній час” в СРСР запроваджувався, починаючи з 1930 р. Такий поясовий час, збільшений на одну годину отримав в країні назву декретного (оскільки запроваджувався окремим розпорядженням уряду і вважався умовним).

Територія України розміщена у 2-му часовому поясі.

В кожній точці земної кулі нове календарне число наступає в залежності від поясового часу: в одних пунктах нова календарна дата наступає раніше, в інших пізніше. Одна частина людей живе на Землі за однією датою, друга – за іншою. Тому дуже важливо було встановити лінії зміни дат.

За міжнародною угодою меридіан, довгота якого дорівнює 180° , який на Землі є границею між західною та східною півкулями, вважається лінією зміни дат. Ця лінія минає Алеутські острови із заходу, співпадаючи з державним кордоном між Росією і США, а в південній півкулі проходить західніше островів Фіджі і Нової Зеландії. Якщо кілометром східніше цієї лінії – 6 година ранку 15 червня, то кілометром західніше – 6 година ранку, але уже 16 червня.

Команда корабля, що пересікає лінію зміни дат із заходу на схід, повинна один і той самий день рахувати двічі, а якщо вона перепливає через цю саму лінію зі сходу на захід повинна пропускати один числовий день.

Таким чином, використання поясового часу неабияк впорядкувало і спростило спілкування між людьми.

5. Прийшовши до верховної влади в Римі в 46 р. до н.е. видатний римський полководець, письменник, державний діяч Юлій Цезар (102 – 44 рр. до н.е.) в

числі інших звань і посад одержав звання верховного жерця (періодичні зміни в календарі в Римі доручалось робити жерцям) і, скориставшись цим вирішив покінчити з плутаниною в календарі. Похибки римського календаря були вже настільки значні, що для того щоб виправити їх, довелося в 46 р. до н.е. додати понад 3 місяці; цей рік містив 445 днів.

Александрійський астроном і математик Созіген запропонував Юлію Цезарю середню тривалість року прийняти за 365,25 доби. Було вирішено лічити в році по 365 днів, а в кожному четвертому році по 366 днів.

Рік який містив 366 днів, був названий високосним. Ця назва походить від римського способу рахування днів. У римлян кожен місяць мав лише три дні з власними назвами, а інші лічили по тому, скільки днів залишилось до найближчого з цих трьох днів. Скажімо, 1-е число кожного місяця називалося календами, 5-е (в деяких місцях 7-е) – нони, 13-е (або 15) – іди. Інший день будь-якого місяця лічили по тому скільки днів залишилось відповідних календ, нон і т.д.

Зайвий день додавався у римлян у лютому, який тривалий час приймався за останній місяць. Але цей зайвий день вставлявся не в кінці місяця, а між 23 і 24 числом. 24 лютого називалося шостим днем до березневих календ, а у високосному році цей день рахувався двічі (шостий день до березневих календ, або ще раз шостий). Число шість по латині називається сектус або ще раз шість – „бісектус”. До нас це слово прийшло від греків, які вимовляли „б” як „в”, і це слово перетворилося в „вісектус”, а рік у високосний.

Календар за ім'ям Юлія Цезаря був названий Юліанським (тепер він відомий як „старий стиль”), а високосним роками стали вважатися роки, число яких ділилося на 4. Наприклад за Юліанським календарем, високосними роками були 1920,1924, 1928 і т.д.

Початок нового року за юліанським календарем припадає на 1 січня, оскільки в цей день приступали до виконання своїх обов'язків консули та інші римські магістрати. Новий Юліанський календар набув наступного вигляду: січень („януаріус” – названий на честь дволикого бога Януса, який одним лицем дивився в майбутнє, іншим минуле), лютий („февруарис” – на честь бога

„Фебруса” – бог підземного царства; вважався місяцем поклоніння предкам). До запровадження Юліанського календаря цих місяців у римлян не було. Березень („мартіус” – названий на честь бога війни Марса), квітень („априліс” – напевно отримав назву від слова „апрікус” – той, що зігріває сонце), травень („майус” – названий на честь богині краси Майї), червень („юніус” – названий на честь богині родючості Юнони), липень („юліус” – названий на честь Юлія Цезаря), серпень („аугуст” – названий на честь імператора Августа), вересень („септембер” – сьомий), жовтень („октябрь” – восьмий), листопад („новембер” – дев’ятий), грудень („децембр” – десятий).

Щоб місяць, присвячений імператору Августу, не мав днів менше ніж місяць присвячений Юлію Цезарю, римляни додали до августа один день віднявши його від фебруаря. Таким чином найкоротший місяць фебруаль став ще коротшим (28 днів у простому році або 29 днів у високосному), а два місяці в середині року стали по 31 день. Згодом один день з вересня перенесли на жовтень, а з листопада на грудень. Правильне чергування місяців по 31 і 30 днів було порушене.

Слід зазначити що в ряді слов’янських мов (українській, білоруській, польській) латинські назви місяців не ввійшли, а були тісно пов’язані з тими чи іншими явищами природи, з зміною пір року, з господарською діяльністю людини. Юліанський календар ліг в основу календарної системи, якою в наш час користується більшість народів світу.

Отже, запровадження Юліанського календаря було величезним досягненням в історії розвитку людства і мало вплив на подальший розвиток календарних систем.

6. У XVI ст. виникла потреба вдосконалити юліанський календар, за яким календарний рік розходився з астрономічним на 11хв. і 11секунд, а за 128 років – на цілу добу. Оскільки цим календарем користувались досить, то через 1280 років розходження досягло 10 діб. Це спричинило до проведення у 1582 р. нової календарної реформи. Римський папа Григорій XIII створив спеціальну комісію з астрономів і духовних осіб, якій було доручено розробити проект нового календаря. За основу комісія прийняла проект, запропонований ще в 1575 р.

італійським лікарем, астрономом Алоїзієм Ліліо (1520–1576).

Реформа повинна була вирішити два основних завдання: по-перше, ліквідувати нагромаджену різницю у 10 діб між календарним та тропічним роками і таким чином повернути весняне рівнодення на 21 березня, по-друге максимально наблизити календарний та тропічний року.

Перший крок календарної реформи полягав у тому, що було вирішено вважати п'ятницю 5 жовтня (після четверга 4 жовтня 1582 р.) 15 жовтня 1582 р. Дату весняного рівнодення 1583 р. перенесли з 11 березня на 21 березня 1583 р. Таким чином був здійснений перехід на новий стиль і тим самим було виправлено нагромаджену різницю.

Щоб запобігти у майбутньому повторення помилки, було вирішено скоротити кількість високосних років. За юліанським календарем за 400 років було 100 високосних років, за григоріанським календарем їх кількість скорочувалася до 97. За пропозицією Алоїзіо Ліліо із числа високосних вилучались роки юліанського календаря, яким закінчувалися століття і числа сотень у яких не ділилося на 4. Кожних 400 років із календаря викидалися 3 високосних років і в першу чергу ті якими закінчувалися століття при умові, що перших дві цифри позначення року не діляться без остачі на 4. Таким чином, 1600 р. залишився в новому календарі високосним а 1700, 1800, 1900р. стають простими, оскільки 17, 18, 19 не діляться без остачі на 4.

Новий календар (новий стиль) виявився значно точнішим за юліанський (старий стиль), але все таки не абсолютно точним. Наприклад, рік за Григоріанським календарем відстає на 26 секунд, а різниця в одну добу може настати аж через 3326 роки. Таким чином, середня тривалість календарного року стала значно ближче до тривалості сонячного року.

Першими Григоріанський календар ввели Італія, Іспанія, Португалія, Франція (1582 р.) та ін. У 1583 – 1584рр. до них приєдналася Баварія, Австрія, Швейцарія, у 1700 – Норвегія, Данія, 1753 р. – Швеція, Фінляндія і т.д. У найбільших православних країнах світу Григоріанський календар було запроваджено аж у ХХ ст., зокрема, у Болгарії – 1916р., у Росії – 1918 р. На території України (в УНР) григоріанський календар почав діяти з 16 лютого

1918 р. Цей день стали вважати 1 березня 1918 р. Закон про це було ухвалено 12 лютого 1918 р. (за старим стилем).

Отже, в XIV ст. було суттєво вдосконалено юліанський календар і створено більш досконалий – григоріанський, за яким живе сьогодні весь цивілізований світ.

8. Під час реформи 1582 р. різниця між Юліанським та Григоріанським календарями складала 10 діб, а в XX ст. уже дорівнювала 13 дням.

Яким чином пройшло це накопичення? В Григоріанському календарі високосних років менше ніж в Юліанському, тому повинен був наступити рік, який був високосним за старим стилем, але простим за новим. 1600 рік був високосним і в Юліанському, оскільки дата закінчувалася двома нулями і в Григоріанському, бо перші дві цифри діляться без остачі. З цього виходить, що в XVII ст. різниця між календарями залишалась попередньою – 10 діб. 1700 р. був високосним за Юліанським календарем, але простим за Григоріанським, оскільки 17 на 4 без остачі не ділиться. Таким чином, різниця між ними досягла 11 діб. Аналогічним чином, різниця між календарями збільшилася до 12 діб у 1800 р., а в 1900р. до 13 діб. В 2000 р. різниця залишилась попередньою в обох календарях і досягне 14 діб тільки в 2100р, який буде високосним за Юліанським календарем, але простим за Григоріанським.

Висновок. Григоріанський календар, створений у XVI ст. до сьогоднішнього дня вважається найточнішим, і тому має статус міжнародного. В свою чергу перед кожним фахівцем-істориком стоїть завдання перевести будь-яку дату зазначену в давньому джерелі на сучасний загальноживаний календар.

Питання для самопідготовки

1. Дайте визначення предмету та завдань історичної хронології як спеціальної історичної дисципліни.
2. З'ясуйте основні етапи розвитку історичної хронології як наукової дисципліни.
3. Дайте визначення терміну «календар».
4. Охарактеризуйте три основні типи календарних систем. До якої з

них належать юліанський та григоріанський календарі.

5. Чим зумовлене використання у світі часових поясів. Розкрийте особливості використання поясового часу, поняття «лінія зміни дат».

6. Хто був розробником та ініціатором запровадження юліанського календаря. Охарактеризуйте його особливості.

7. Які причини зумовили запровадження григоріанського календаря.

8. В чому полягають відмінності між юліанським та григоріанським календарями.

Література

1. Бондаренко Г. Історична хронологія // Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1997. – С.73–96.

2. Климишин И.А. Календарь и хронология. Изд. 3-е – М.: Наука, 1990. – 400 с.

3. Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.: Владос, 2000. – С. 279–295.

4. Перехрест О.П. Історична хронологія: навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – 140 с.

5. Хронологія // Спеціальні історичні дисципліни / За ред. О. Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 290–296.

6. Хронологія історична // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К.: Либідь, 2008. – С. 514–519.

Лекція 8.

Тема: Метрологія як спеціальна історична дисципліна

Мета: з'ясувати предмет, завдання історичної хронології як спеціальної історичної дисципліни, походження мір; отримати інформацію про одиниці вимірів, що використовувалися на території України, формування сучасної міжнародної метричної системи

План

1. Предмет, завдання, джерела метрології та історія її формування як наукової дисципліни
2. Метрологія Давньоруської держави (X – початок XII ст.)
3. Метрологія періоду феодальної роздробленості Київської Русі (XII – XV ст.)
4. Українські міри XVI – XVIII ст.
5. Російська метрологія XVI – XX ст
6. Створення Міжнародної метричної системи

Вступ. Працюючи із писемними джерелами історик не рідко зустрічається із різноманітними одиницями довжини, ваги, об'єму тощо і має вміння перевести їх на сучасну метричну систему, щоб зрозуміти насправді про що йдеться у тому чи іншому джерелі. Такими навиками можна опанувати маючи знання із історичної метрології.

Зміст лекції

1. Метрологія (від грецьких слів „метрон” – міра і „логос” – слово, наука, вчення) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає різноманітні міри: довжини, площі, об'єму, ваги в історичному розвитку і взаємозв'язку.

Завданням метрології є:

- а) вивчення назв мір, історії формування і розвитку різноманітних систем виміру;
- б) переведення мір виміру, що існували в минулому в різних народів у відповідність з сучасними метричними одиницями.

Важко переоцінити значення метрології для аналізу історичних джерел, особливо тих, які стосуються соціально-економічної історії. За допомогою метрології можна визначити час і місце створення джерела (в тому випадку,

зрозуміло, якщо в ньому фігурують міри), встановити фальсифікацію документа (у випадку невідповідності згаданих в ньому мір даті і місцю його створення), а також вирішити деякі інші питання критики джерела.

Джерелами метрології є:

а) писемні пам'ятки, які зберегли різноманітні дані про міри;

б) речові джерела: монети, гирьки, лінійки, архітектурні споруди з певними „стандартними” розмірами, посуд стандартної форми та інші. Неабияке значення для метрології має залучення пам'яток археологічних досліджень, що дає можливість перевірити, а в деяких випадках і уточнити дані писемних джерел.

Для вивчення метрології Києво-руської держави дуже важливими є Руська Правда, літописи, берестяні грамоти, фонд яких щороку поповнюється.

Для вивчення давньоруських мір довжини важливі дані вміщено у видатній пам'ятці руської літератури XII ст. „Ходіння ігумена Даниїла до Святої землі”. Хоча цей твір зберігся в редакції від XV ст., але дані Даниїла, який здійснив паломництво до Святої землі у 1113 – 1115 рр., заслуговують на довіру.

Видатний пам'ятник давньоруської епіграфіки, так званий „Тмутороканський камінь”, достовірність якого на сьогоднішній день переконливо доведена, містить важливі дані для встановлення розміру давньоруського сажена.

Для періоду феодальної роздробленості коло джерел з метрології залишається попереднім. Серед них заслуговує на увагу „Щоденник подорожі Ісидора в Західну Європу” (XV ст.).

У XIV – XVII коло джерел з метрології суттєво збільшується. Окрім літописів, грамот і описів подорожей, з'являються якісно нові джерела – митні книги, митні уставні грамоти. Зокрема, дозволяють отримати відомості з російської метрології зазначеного періоду „Рахункові мудрості” (свого роду підручник з основ алгебри і геометрії, що містив відомості про російські міри), „Руська торгова книга” (70-ті рр. XVI ст.), що збереглася в декількох редакціях і наводила не тільки перелік товарів, якими купці торгували на зовнішньому ринку, але й описала одиниці виміру товарів і систему співвідношення між ними; „Книга сонної писемності” (містила дані про земельні міри і їх застосування на практиці; найдавніша з них датується 1629 р.).

Для української метрології XVI – XVIII ст. неабияке значення мають купчі, рапорти магістратів про стан торгівлі та торговельні ціни, відомості про грошові та натуральні збори на ярмарках та торгах, митні книги в яких позначалася не тільки сума мита, але й кількість товарів з яких це мито стягувалося; скарги на пограбування та захоплення товарів, судові матеріали, прибутково-видаткові книги, матеріали по господарському управлінню маєтками на території України.

Російська система мір в основному склалася до початку XVIII ст., тому головне її завдання XVIII – XX ст. зводилося перш за все до уточнення одиниць виміру, їх уніфікації і запровадження в якості обов'язкових на величезній території держави. Для вивчення цього процесу цінними є матеріали Комісії ваг і мір (1736 р.), державної Комісії зразкових мір і ваг (1827 р.), Комісії для проведення до одноманітності російських мір і ваг (1832 р.).

Робота в галузі метрології знайшла своє відображення і в законодавстві. Зокрема, найбільш важливі закони про російські міри і ваги були видані у 1797, 1835, 1899 рр. У 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла декрет „Про запровадження міжнародної метричної системи мір і ваг”.

Слід сказати, що кожна звістка джерел щодо мір вимагає критики, адже часто зафіксовані в них одиниці виміру в реальному житті майже не вживалися. Особливо обережно слід ставитися до джерел законодавчого характеру, тому, що вони або фіксували становище, що склалося у мірах, або накреслювалися шляхи на майбутнє.

Історична метрологія як наука здавна привертала увагу дослідників. У 1737 р. видатний вчений І.Ньютон визначив довжину давньоєгипетського „священного ліктя”. Значну увагу проблемам історичної метрології присвятив єгиптолог Ф. Петрі (1853 – 1942) у монографії „Індуктивна метрологія”.

У 20-х рр. XIX ст. з'являється перше наукове дослідження О.Ламберті „Про першопочатки походження і сьогоdnішній стан російської лінійної міри і ваги” (Санкт- Петербург, 1827). 1840 р. побачила світ об'ємна праця Ф.Петрушевського „Загальна метрологія”, в якій було зроблено опис не тільки російських, але й західноєвропейських мір до 40-х рр. XIX ст.

Однією з перших праць у галузі української метрології „Литовсько-польська

метрологія з перекладом її на російську” М.Горбачевського була видана 1869 р. у Вільнюсі. Автор подав одиниці польських та литовських одиниць виміру з перекладом їх на російські; використав матеріали Урядової комісії зразкових мір та ваг 1827 – 1835 рр.

Польський історик К.Соханевич досліджував міри, що були запроваджені у коронних землях конституціями 1565 і 1764 рр., серед них також міри, що використовувалися на Львівщині та Поділлі.

Проте, слід відзначити, що дані метрологічних таблиць К.Соханевича та М.Горбачевського вимагають перевірки у кожному конкретному випадку.

Праця І.Єрофієва „Про старі українські міри, ваги та грошовий обіг” (Харків, 1927) носить оглядовий характер. Автор розглядає історію деяких українських мір, визначаючи їх фактичну величину, а також ту, яку вони мали за урядовими постановами держав, до складу яких вони належали. Природно, що більшість поданих І.Єрофієвим характеристик щодо величин мір дійсні лише у певний час і в певному місці. До праці додано цікавий словник одиниць виміру, хоча слід зазначити, що автор до нього некритично переніс дані метрологічних таблиць М.Горбачевського. Все ж таки незважаючи на деякі хиби, це дослідження залишається однією з не багатьох узагальнюючих праць з метрології України і зберігає значення довідника і донині.

Певний злам у справі досліджень із спеціальних історичних дисциплін відбувся із середини 50-х рр. ХХ ст. Зокрема, в посиленні інтересу до української метрології є певна заслуга редколегій збірника „Історичні джерела та їх використання” та журналу „Архіви України”.

1963 р. побачив світ підручник „Допоміжні історичні дисципліни”, де окремий розділ присвячений українській метрології написав В.Стрельський. Автор підкреслив, що для розуміння і вірної оцінки мір, якими користувалися на українських землях в період середньовіччя недостатньо вивчення польсько-литовської та російської метрології. На Україні існували специфічні міри, які виникли в процесі розвитку українського народу і самотність їх зростала в міру віддаленості від політичних та торгівельних центрів.

Дослідник А.Барабой в статті „Про українську історичну метрологію”

(Історичні джерела та їх використання. – К., 1964) справедливо зазначив, що основним фактором, що визначав характер мір на Україні, була відсутність української державності.

У дослідження української метрології зробили значний внесок радянські етнографи. Зокрема, цікавими є такі праці: Л. Дорошкевич „Народна математика” (Етнографічний вісник, 1929), Л.Граціанської „Деякі відомості про народну математику західних областей України” (Історико-математичний збірник АН УРСР, 1963), В.Зінича „Народна математика та метрологія” (Народна творчість та етнографія, 1967). Останнього автора зацікавила народна метрологія всієї України.

В радянській вищій школі метрологія була запроваджена до навчальних планів історичних факультетів університетів як окремий навчальний предмет. Тому 1944 р. був виданий навчальний посібник Л.Черепніна „Руська метрологія”, а в 1975 р. під такою ж назвою навчальний посібник О.Каменцевої і М.Устюгова. Також в радянський час в галузі метрології плідно працювали відомі вчені Б.Рибаков і В.Янін. В Україні найновіша наукова розвідка з метрології вміщена у довіднику із спеціальних історичних дисциплін (К., 2008). Її автором стала старший науковий співробітник відділу української історіографії і спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України Неля Герасименко.

Загалом у сучасній історичній науці маємо відносно мало праць, особливо узагальнюючого характеру, з метрології. До деякої міри це пов’язано із обмеженими можливостями джерел, які містять мало інформації про міри, що використовувалися в минулому.

2. В основу найдавніших вимірів лягли частини людського тіла: палець, лікоть, стопа, про що свідчать назви одиниць виміру у різних народів.

Для періоду існування Києво-руської держави джерела подають лише назви мір і дуже рідко їх співвідношення. Що стосується мір довжини, то вони зафіксували наступні одиниці вимірів: п’ядь, лікоть, сажень, верства тощо.

П’ядь є найменшою одиницею виміру довжини і становить відстань між витягнутими великим і вказівними пальцями руки. В джерелах згадується починаючи з XII ст. На практиці використовувалася п’ядь двох видів. Інша

дорівнювала відстані між кінцями витягнутих великого і середнього (або мізинця) пальців руки. Це так звана велика п'ядь. Цей термін інколи визначав міру, що дорівнювала ширині долоні. Те, що таким чином зручно було вимірювати відстань зробило цю міру дуже живучою.

Вчений Рибаків, що займався дослідженням мір довжини XI – XV ст. з'ясував, що мала п'ядь дорівнювала 19 см, а велика 22 – 23 см. На Русі використовували ще одну п'ядь, вона називалася „п'ядь з поворотом”. Вона дорівнювала малій п'яді плюс два або три суглоби вказівного або середнього пальця, тобто 27 або 31 см.

Про п'ядь, як офіційну міру довжини з чітко встановленим співвідношенням з іншими одиницями довжини можна говорити тільки з XVI ст. Згодом в офіційній метрології вона поступилася четверті, але продовжувала використовуватися в якості побутової міри аж до XX ст.

Іншою найдавнішою одиницею виміру довжини був лікоть, що дорівнював відстані від ліктового суглобу до кінця витягнутого середнього пальця руки. Б.Рибаків, виходячи із новгородських стандартів, які використовували купці, встановив, що довжина лікта складала приблизно 54 см. Такий лікоть дорівнював трьом п'ядям по 18 см. Незначне відхилення від середніх розмірів цілком природне, приймаючи до уваги приблизність давніх одиниць виміру. З іншої сторони цей лікоть містить дві „п'яді з поворотом” по 27 см. На межі XV – XVI ст. лікоть поступово витісняється іншою, набагато більшою одиницею виміру – аршином.

Досить часто використовувалася така міра довжини, як давньоруська сажень. Назва походить від слова „сяг” (дієслівного кореня слов'янських мов – простягнути руку вперед, досягнути). Перша згадка про неї знаходиться у „Слові про початок Києво-Печерського монастиря”, автором якого вважають Нестора. Тут сажень згадується в розповіді про те, що в 1070 р. монах Іларіон (майбутній київський митрополит) „викопає собі печерку малу – розміром в два саженя”.

Визначити її розміри допоміг напис, зроблений на Тмутороканському камені, який розповідає про те, у 1068 р. князь Гліб „міряє замерзле море від Тмуторокані до Керчі і довжина становила 100 000 і 4 000 саженів”. Виходячи з даних цього

напису сажень становив 142 см, тобто 3 лікті по 46 см. Проте, з переконливою критикою такого розміру сажень виступив Б.Рибаков. Суть його заперечень зводилася до наступного: ширина протоки за дев'ять століть могла значно змінитися; також сажень в 142 см не міг визначатися розмірами частин людського тіла. Б.Рибаков використав дані про ширину Керченської затоки, що містилися в творі Костянтина Багрянородного і встановив, що розмір сажень складає приблизно 152 см. Ця величина дорівнювала відстані між великими пальцями витягнутих в сторони рук людини. Таку сажень називають простою або прямою.

Вимір пам'яток давньоруської архітектури дозволив говорити про існування сажень 176 см, який згодом назвали мірним або маховим. Остання назва свідчить про те, що в побуті вона визначалася розмахом рук людини в сторони.

В Київській Русі відома і так звана коса сажень, що дорівнювала 216 см і визначалася відстанню від пальців ноги до кінців пальців витягнутої вверх по діагоналі руки. Найбільшою була велика сажень – 249, 46 см. Вона практично дорівнювала діагоналі квадрата зі стороною 176 см.

Найбільшою одиницею виміру довжини на Русі служила верства. Вона не мала строго фіксованої довжини і становила від 500 до 1000 сажень.

Відомості джерел про вимір поверхні (площі), що використовувалися в Київській Русі, ще більш скупі і невизначені, ніж для мір довжини. Відомо лише, що основними одиницями площі були „село” і „плуг”, а їхні точні розміри не встановлено. Ці терміни могли означати не тільки метричні поняття, але й одиниці оподаткування.

Сипучі речовини в Київській Русі вимірювалися кадями і половниками. Вчений Нікітський встановив приблизну рівність давньоруської кадї 14 московським пудам (які використовувалися як одиниці виміру пізніше) 229, 32 кг. „Руська правда” вказує і менші одиниці виміру сипучих тіл – уборок і лукно.

Найгіршою є справа із визначенням давньоруських мір рідини. В метрологічному значенні джерела згадують відро і бочку, а пізніше – корчагу. Всі спроби визначити, хоча б приблизну величину цих мір визнані невдалими.

Давньоруською ваговою мірою, що згадується в джерелах, є гривна. Її назва

пов'язана із широким поширенням у слов'ян та інших народів металічних нашійних прикрас – гривен (від „грива”, „загривок”). Походження вагового значення гривни ще не встановлено. Проте, якщо порівнювати новгородську гривну, вагою приблизно 204 г із іноземними ваговими одиницями, то вона становила половину від грецького фунта.

З дрібних вагових одиниць в давньоруських пам'ятках фігурує золотник. Цим терміном позначалися і давньоруські золоті монети. Тому, досить часто складно визначити, про що говориться в джерелах – монети чи вагові одиниці.

Серед найбільших одиниць ваги давньоруські писемні джерела зафіксували – пут (використовувався з XII ст. від латинського – вага, гиря для зважування) і берковець (міра іноземного походження, що використовувалася в оптовій торгівлі для зважування меду, воску, міді, поташу).

Таким чином, найбільше відомостей із давньоруських метричних величин маємо про одиниці довжини. Натомість міри площі, об'єму, ваги та інші, що згадуються в писемних джерелах на сьогоднішній день для дослідників залишаються майже не встановленими.

3. Руські виміри цього періоду характеризувалися виключною різноманітністю, обумовлені загальним ходом історії. З'явилися і закріпилися місцеві одиниці виміру. Проте і в цей період продовжують існувати загальнослов'янські міри.

Поступово склалися дві різні системи мір довжини – новгородсько-псковська і московсько-володимирсько-чернігівська. Перша мала в основі п'ядь 22 – 23 см., а друга – розміром в 19 см. Відповідно відрізнялися і лікті: 44 – 46 см. і 38 см. та сажени 176 – 184 см. і 152.

Щодо одиниць виміру площі, то в цей час з'являються і поширюються основні одиниці для виміру поверхні, добре в XV – XVI ст. – десятина і чверть.

Основною мірою сипучих тіл в період феодальної роздробленості продовжує служити кадь. В деяких випадках вона отримує нові назви – бочка або оков. Вона становила 229, 32 кг.

Серед місцевих мір сипучих тіл в джерелах найчастіше згадується новгородська короб'я. Вона дорівнювала приблизно 115 кг. На новгородській

території основною одиницею виміру сипучих тіл був пуз, що використовувався для виміру зерна і солі. Один пуз важив приблизно 25 кг зерна і 51 кг солі.

Для XII – XV ст. крім розглянутих мір, характерна наявність чисто побутових, приблизних одиниць виміру сипучих тіл, таких як пригорща, тарілка, горщик, відро, чаша, мішок, віз та ін. Визначити реальний зміст цих мір неможливо в силу самої їх природи.

Основними одиницями мір для рідин залишаються бочка і відро, а також з'являються нові насадка і корець. Найкраще завдяки письмовим джерелам відомі новгородські міри. Зокрема, вченим вдалося встановити, що одна новгородська бочка дорівнювала 10 відрам, а одна насадка 2,5 відра.

В кінці XV ст. з'явилася нова одиниця виміру довжини, яка невдовзі стала однією із головних – аршин. Спочатку аршин дорівнював 27 англійським дюймам (приблизно 68,8 см.) і брав свій початок від так званого стамбульського „суконного” ліктя – дуже поширеної міри в міжнародній торгівлі тканинами. В руській системі мір він став дорівнювати 72 см.

Сажень був офіційно прирівняний до трьох аршинів 1649 р. такою постановою „робити сажень в три аршини”. Проте крім 3-аршинної державної сажени в 216 см. зустрічаються проста (152 см.), махова (176 см.), коса або велика (248 см.).

4. У другій половині XVI ст. у Великому князівстві Литовському була проведена своєрідна земельна реформа, юридичну основу якої становила прийнята у 1557 р. королем Сигізмундом-Августом "Устава на волоки". Вона мала на меті уніфікувати розмір земельних володінь, з яких утримувався податок.

За одиницю міри тут приймали волоку і морг. Волока-міра мала сталу величину і завжди дорівнювала 30 моргам на будь-якому ґрунті. Волока-наділ мала різну кількість моргів, позаяк у ньому, окрім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і розбивкою сільської території, включався ще "наддавок" на город і поселення в розмірі від трьох моргів. Різниця між волокою-мірою і волокою-наділом досягала часом значної величини – від 30 до 47 моргів.

Окрім відмінностей між величинами волоки – міри і наділу – існували й регіональні відмінності. Вони зумовлювалися тим, що величина ліктя у Польщі

була значно меншою, ніж у Литві.

Землю на волоки міряли по можливості відрубними кусками, ділили її на три зміни (поля) по 11 моргів у кожній і в середній зміні визначали місце для поселення селян. У Західній і Правобережній Україні волочна поміра була проведена переважно у XVI ст., в Лівобережній – у першій половині XVII ст., і то лише на Півночі. Земельні володіння центрального й південного Лівобережжя на волоки не були поділені.

У період національно-визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти, яка переросла в національну революцію в ході якої сформувалася Українська козацька держава, якихось значних змін в українській метрологічній системі не відбулося. Проте підписання у 1654 р. воєнно-політичного союзу з Московською державою, яка потім (у 1667 р.) пішла на сепаратні переговори з Польщею і підписала з нею у с. Андрусів під Смоленськом угоду про перемир'я, справило певний вплив і на стан українських мір.

Після Андрусівського перемир'я (1667) Україна була поділена на дві частини: Лівобережна залишалася у складі Московської держави, Правобережна відходила до Речі Посполитої. Територія Запорізької Січі перебувала під контролем обох держав. Ці події помітно позначилися на одиницях виміру і ваги, якими користувалися в обох частинах України.

Основною мірою довжини в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. залишався лікоть, однак перебування українських земель у складі литовської і польської держав позначилося на його величині. Довжина українського ліктя, порівняно з давньоруським дещо збільшилася і становила 58,5 см. Лікоть поділявся на чотири чвертки (14,6 см) і 24 цани (2,3 см). Поряд з українським ліктем у Правобережній Україні уряд Речі Посполитої запроваджував і польський лікоть, визнаний державною мірою (дорівнював 59 см).

Населенню українських земель була відома також, нагадаємо, міра довжини аршин, якою вимірювали тканини східного і західного походження. У XIV – XVII ст. вона не набула значного поширення в Україні, проте з 1720 – 1730-х років царський уряд почав запроваджувати в Лівобережній Україні державний російський стандарт аршина, який

дорівнював на той час 72 см і поділявся на чотири четверті (по 18 см) і 16 вершків (по 4,5 см).

У другій половині XVII – XVIII ст. в Україні досить поширеною мірою довжини був сажень, відомий, нагадаємо, ще з часів Київської Русі. Однак порівняно з давньоруською традицією розмір цієї міри дещо змінився: в Лівобережній Україні розмір сажня дорівнював 175,5 см, а в Правобережній – 182,88 см. У XVIII ст. царський уряд активно запроваджував на Лівобережжі російський стандарт саженя, який дорівнював трьом аршинам (216 см).

У другій половині XVII–XVIII ст. царський уряд започаткував ряд заходів із запровадження в Лівобережній Україні російських мір. Особлива увага приділялася мірам сипких речовин, які застосовувалися в господарстві і торгівлі. Це було пов'язане з тим, що на Лівобережжі з початку XVIII ст. постійно перебували російські війська. Місцеве населення поставляло їм продукти і фураж, що його козаки, селяни і міщани визначали в українських мірах – осьмачках і четвериках. Російські офіцери не знали величин цих мір і вимагали переводу їх на російські. Це було також необхідно і при збиранні податків. За царським указом від 29 квітня 1722 р. податки з українського населення замість українського скарбу стали збирати до царської казни. Тому в Лівобережній Україні у 1734 р. була проведена реформа мір.

На початку XVIII ст. в українській метрології намітилася тенденція до заміни деяких традиційних способів вимірювання зважуванням. Так, тютюн пакувався у в'язки-папуші, які і служили його мірою. Папуші були неточною мірою, тому на прикордонних заставах і митницях тютюн зважували. Середня вага папуші становила 398 г.

Сіль з Галичини (Коломиї) формувалася у невеликі бруски, що їх в Лівобережній Україні називали ступками, гусками, а в Правобережній – стопками, толпками, які і були мірою солі, заступивши давньоруську назву „голважня”. Оскільки величина цих мір була неоднаковою, то їх стали зважувати. Вага середньої ступки становила 60 – 63 г.

Дуже дорогим продуктом був цукор. Він надходив в Україну в мірах головах, якими і продавався. Вага голови цукру пересічно становила 2 – 3 фунти (приблизно 786, 26 – 1179, 39 г цукру).

Для вимірювання земельних площ у другій половині XVII – XVIII ст. використовували волюки і морги. Як і в попередні роки, волюка поділялася на 30 моргів і була поширена на Лівобережжі. Крім поділу на 30 моргів, волюка ділилася ще по системі двох, трьох і чотирьох.

Найпоширенішою земельною мірою в Україні у висвітлюваний період була згадувана вище міра день, яка ділилася на три упруги. Величина цієї міри, нагадаємо, відповідала площі ріллі, яку можна було одним плугом або сохою зорати протягом трудового дня. Величина міри день залежала від конкретних умов, в яких відбувалося вимірювання земельних площ. На її розмір могли вплинути якість землі, фізична сила людини та знаряддя праці, якими користувалися при оранці, фізичні можливості худоби, погодні умови. Тому міра день не мала точно визначеного розміру. Її розмір становив від 0,5 десятини (0,541 га) до 0,75 десятини (0,81 га).

Одиницями вимірювання земельних площ в Україні були також копа, копиця, віз та косар. Так, розмір ріллі визначали в копах, в яких за загальноприйнятою нормою було по 60 снопів. Така копа відповідала площі ріллі в 0,1 десятину (0,11 га).

5. Впродовж XVI – XVII ст. сформувалася російська система і у XVIII ст. важливо було запровадити на території всієї держави однакові міри, уточнити їх, а також організувати спеціальну службу нагляду в галузі метрології.

В перші десятиліття XVIII ст. головною установою, що займалася проблемами метрології було Монетне правління. 1737 р. для підготовки реформи мір була створена спеціальна комісія мір і ваг на чолі з графом Головкіним – головним директором Монетного правління. Підсумки роботи були підведені спеціальним документом, який мав на меті впорядкувати систему ваг і мір, але не був затверджений.

1827 р. при міністерстві внутрішніх справ була створена Комісія зразкових мір і ваг. Робота комісії лягла в основу російської системи мір, закріпленої законом 1835 р. „Про систему російських мір і ваг”, які проіснували без змін до запровадження Метричної системи вимірів. Проте російська система єдиних мір була запроваджена на території всієї держави лише з першого січня 1845 р.

В результаті російська система мір набрала наступного вигляду: верства =

500 саженив = 1,0668 км; сажень = 3 аршинам = 7 футам = 213, 36 см; аршин = 4 четвертям = 16 вершкам = 28 дюймам = 71,12 см, четверть = 4 вершкам = 17, 77 см, вершок = 4,44 см, фут = 12 дюймам = 30,8 см, дюйм = 10 лініям = 2, 54 см, лінія = 10 крапкам = 2, 54 мм, крапка = 0, 254 мм.

Співвідношення одиниць виміру для рідин було таким: бочка = 40 відром = 4 десятням = 4, 9191 гектолітрам; десятня = 10 відром = 1, 229 гектолітрам; відро = 2 напіввідром = 4 четвертям = 6 шестерикам = 12, 299 літрам; штор = 2 бутилкам = 1, 2299 літра; бутила = 2 сороківкам = 0, 6149 літра; сороківка = 2, 5 чарки (сотки) = 0, 3047 літра; чарка (сотка) = 2 шкаликам = 0, 123 літри; шкалик = 0, 0615 літра.

Міри об'єму, що використовувалися на західноукраїнських землях XVII – XIX ст.

корець варшавський = 120 л

корець львівський = 122, 999 л

цебер = 30 – 36 л

Міри поверхні

Лан великий = 43, 5 морга = приблизно 25 га

Морг = 0, 5 – 0, 7 га

6. Сучасна Міжнародна метрична (десятирична) була створена в період Великої французької революції кінця XVIII ст. В 1790 р. Національними зборами Франції було прийнято декрет про реформу мір, підготовкою якого мала зайнятися Паризька Академія наук. За одну природну одиницю довжини було взято 1/ 10 000 000 частину четверті дуги паризького меридіану.

За даними виміру 1/ 10 000 000 частина четверті дуги паризького меридіану дорівнювала з паризьким футам і 11, 44 лінії, тобто становила сучасний метр. Його поклали в основу нової системи, яку назвали метричною і розробка якої була остаточно завершена 1799 р. Назва основної одиниці і всієї системи походить від грецького слова „метрон” – міра.

Основною одиницею виміру поверхні (площі) став ар, що дорівнював квадрату зі стороною 10 м (від грецького слова „арос” – обробіток).

Основною одиницею об'єму рідких і сипучих тіл став літр (від грецького

„літра” – ваговий фунт), що дорівнював кубу зі сторонами 0,1 м

Одиницею ваги став грам (від грецького слова „грамма” – позначення, напис), що дорівнював вазі чистої води об’ємом 0, 01 куб. м при температурі 0 градусів по Цельсію.

Всі більші одиниці, як більш значні, так і менш значні, встановлювалися лише за допомогою одного коефіцієнта – 10. Таким чином, всі одиниці метричної системи були пов’язані основною одиницею – метром і підпорядковувалися десятиричному принципу рахунку. Для позначення одиниць більших і менших в порівнянні з основними була вироблена одноманітна номенклатура. Одиниці більші від основних в 10, 100, 1000, 10 000 разів, отримували назви від відповідних грецьких числівників: дека – 10, гекто або гекатон – 100, кіло або хіліа – 1000, міріа – 10 000.

До цих назв приєднувалися назви основних одиниць, наприклад: міріаметр – 10 000 м, кілометр – 1000 м, гектометр – 100 м, декаметр – 10 м.

Більш дрібні одиниці, що дорівнювали 1/10, 1/100, 1/1000, 1/10 000 основних мір, позначались за допомогою приєднання до основної назви одиниць латинських числівників – деци (від „децем” – 10), санти (від „сентум” – 100), міллі (від „мілле” – 1000), наприклад: дециметр – 1/10 м, сантиметр – 1/100 м, міліметр – 1/1000 м.

Були створені еталони метра і кілограма, здані на зберігання у французький республіканський архів. Проте єдиною і обов’язковою для Франції метрична система була визнана лише з першого січня 1840 р.

Згодом метрична система стала використовуватися і в інших державах – Німеччині, Англії, Іспанії з 1849 р., у Португалії з 1852 р., в США з 1866 р.

Ще в 1869 р. Російська Академія наук виступила за запровадження в Росії метричної системи виміру. Проте тільки у 1899 р. метрична система була допущена до використання поряд із старими російськими мірами. Незважаючи на те, що 11 січня 1918 р. було прийнято декрет Ради Народних Комісарів „Про запровадження міжнародної системи мір і ваг”, метрична система мір, як єдина система виміру, була остаточно запроваджена в СРСР з 1 січня 1927 р.

Висновок. Таким чином, з 1840 р. у Європі почали запроваджувати

уніфіковану і зручну систему мір, що неабияк сприяла спрощенню торговельних операцій. Вона використовується і до сьогодні всім цивілізованим світом, і прийшла на зміну громіздким метричним системам, що використовувалися у різних країнах світу.

Питання для самопідготовки

1. З'ясуйте предмет, завдання та джерела історичної метрології як спеціальної історичної дисципліни.
2. Охарактеризуйте основні етапи розвитку історичної метрології як наукової дисципліни в Україні.
3. Назвіть основні метричні величини, що використовувалися у Києво-руській державі та їхнє співвідношення із сучасними мірами.
4. З'ясуйте особливості використання метричних одиниць на території України у XVI – на початку XX ст.
5. Розкрийте процес створення та запровадження Міжнародної метричної системи.

Література

1. Герасименко Н.О. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 140. – С. 247–278.
2. Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.: Владос, 2000. – С. 279–295.
3. Метрологія історична // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та інші. – К.: Либідь, 2008. – С. 366–375

Шологон Лілія Іванівна

*Спеціальні історичні дисципліни: мова та письмо.
Конспекти лекційних занять.*

**Навчально-методичний посібник для студентів
другого курсу Інституту історії, політології і
міжнародних відносин**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**УДК 371.214.114
ББК 74.580.263.1**